

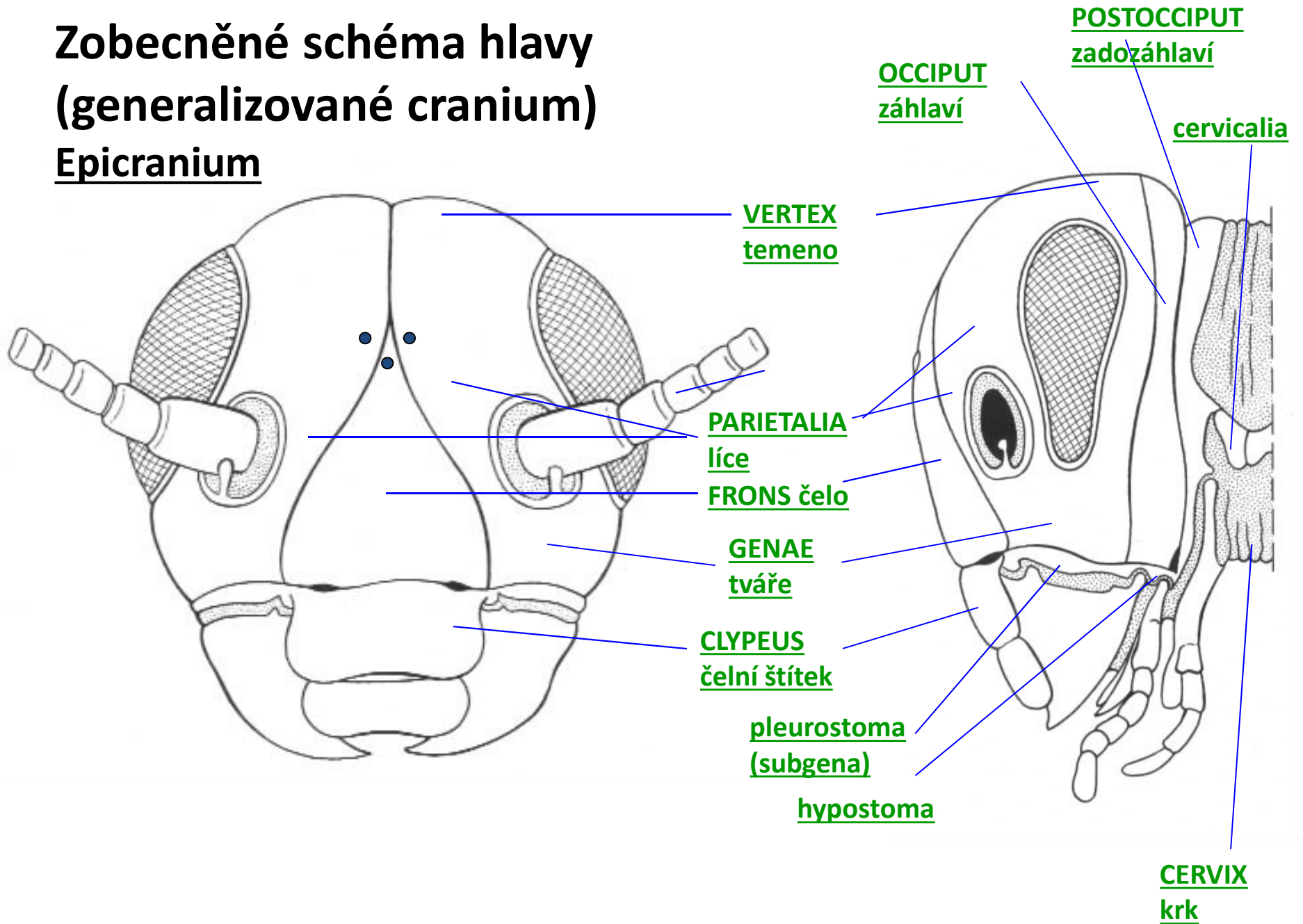
Bi6760 Základy entomologie

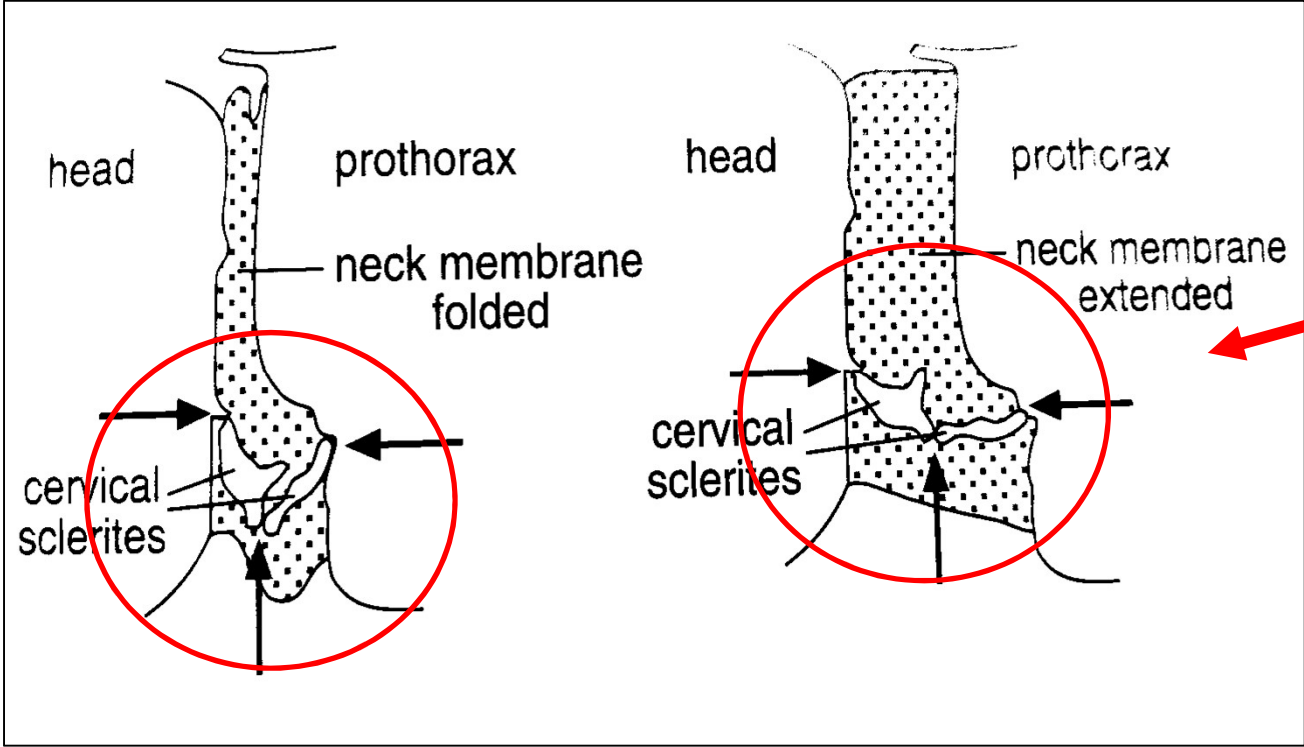
2. Hlava

Andrea Tóthová, Igor Malenovský
A31-111, tothova@sci.muni.cz

Zobecněné schéma hlavy (generalizované cranium) Epicranium

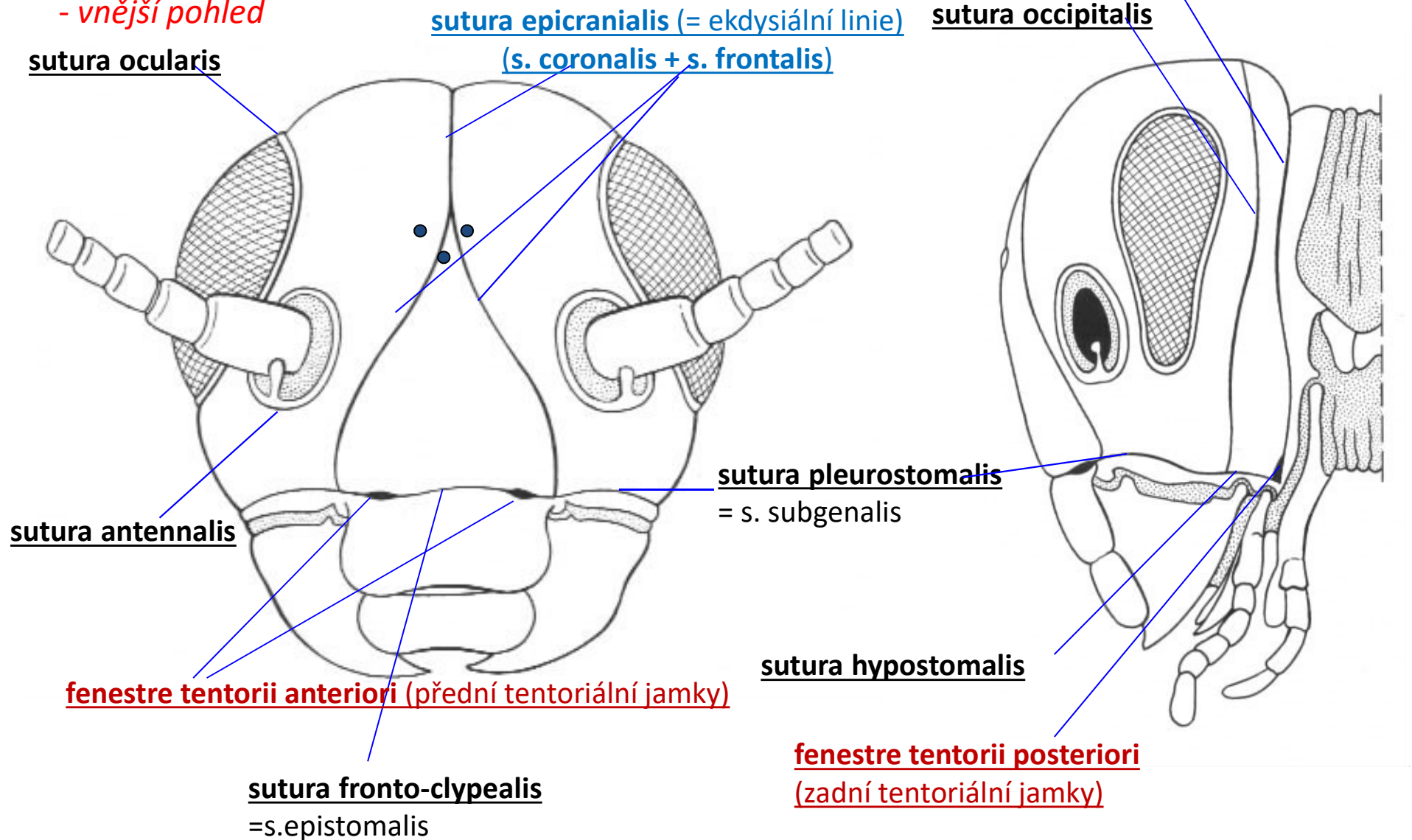

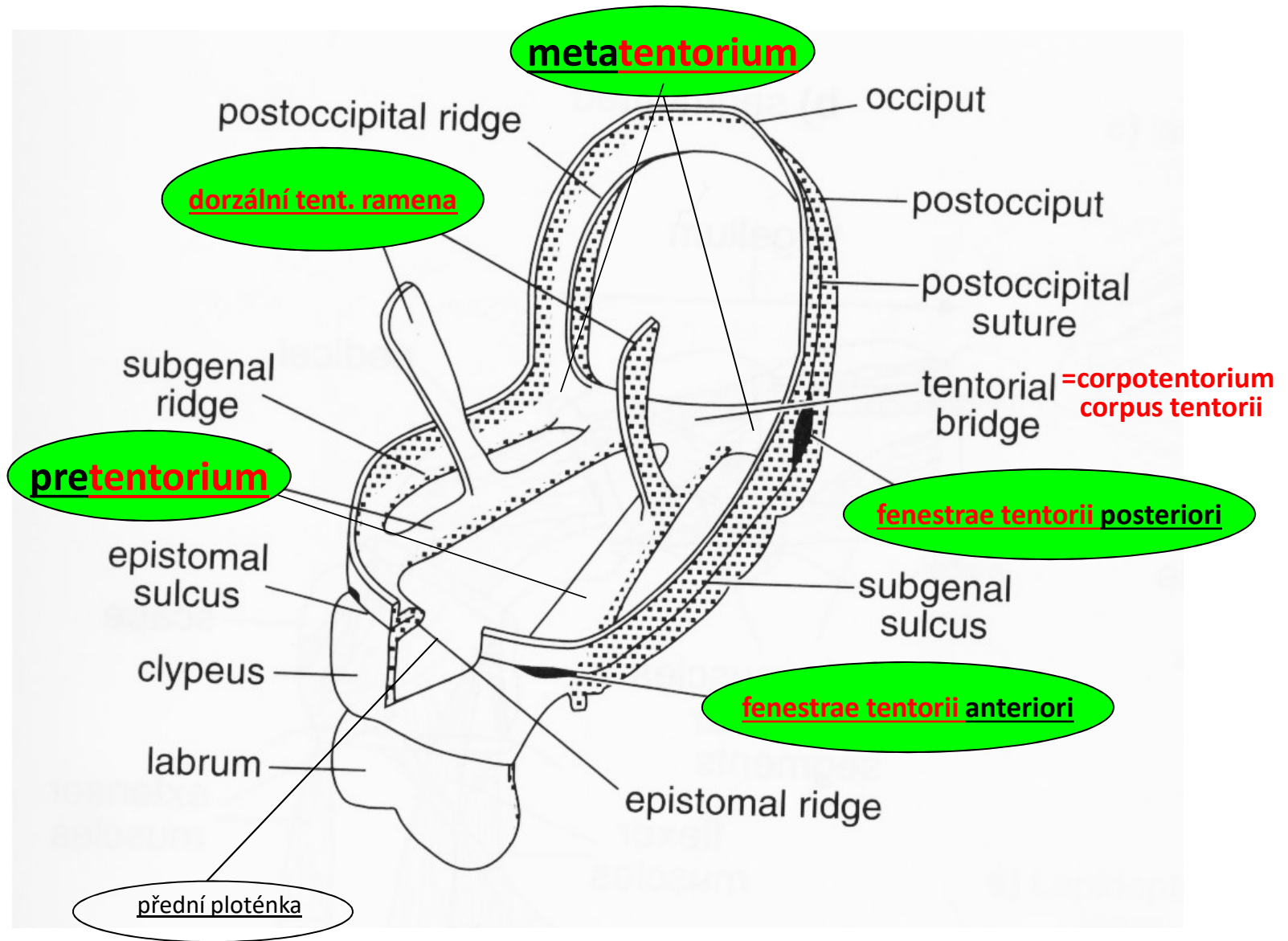
cervix

Hlavové švy (suturae, sulci) a tentorium

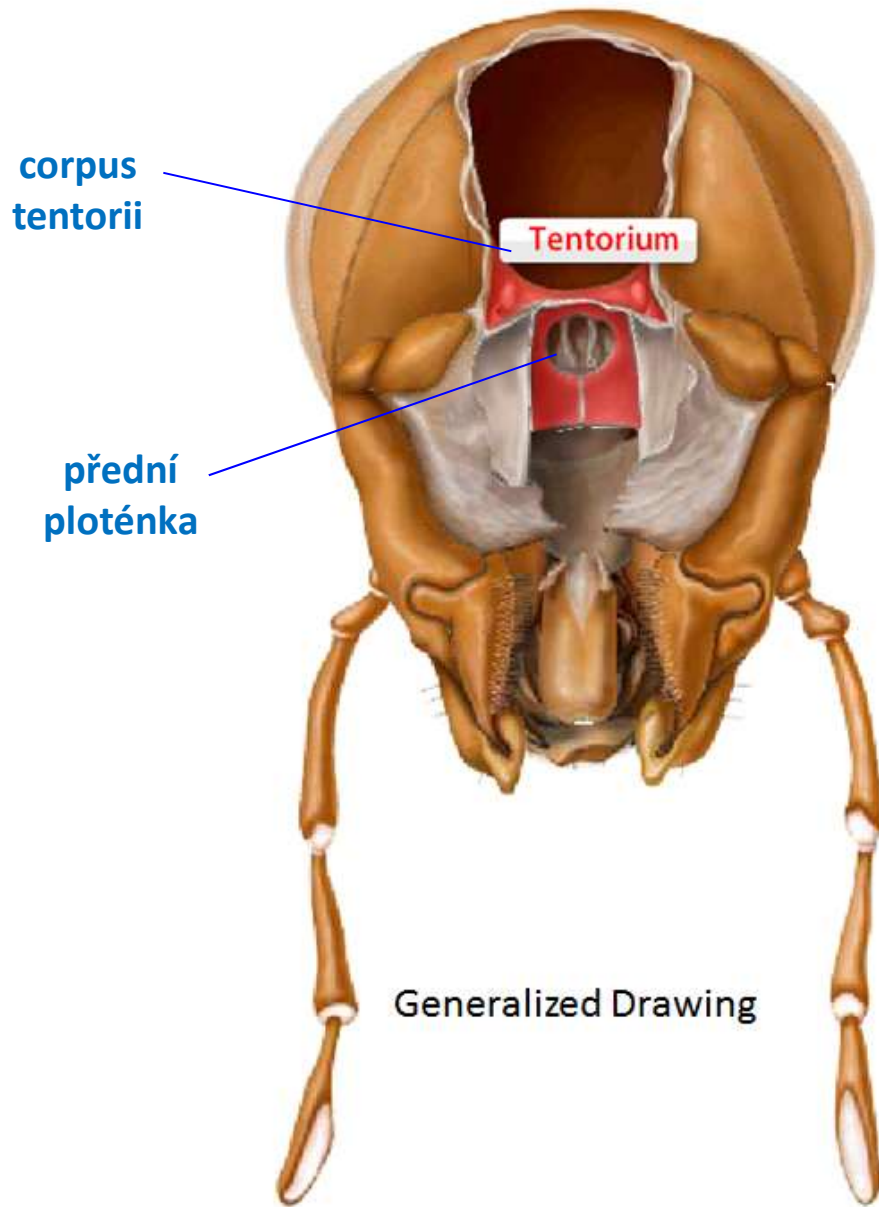
- vnější pohled

Tentorium (vnitřní kostra hlavy, apodemy) - *vnitřní pohled*

DICTYOPTERA (kudlanky, švábi, termiti)

Blattodea: *Periplaneta americana* (šváb americký)

Protažení hlavy

Hemiptera: Heteroptera:
Hydrometridae (vodoměrkovití)

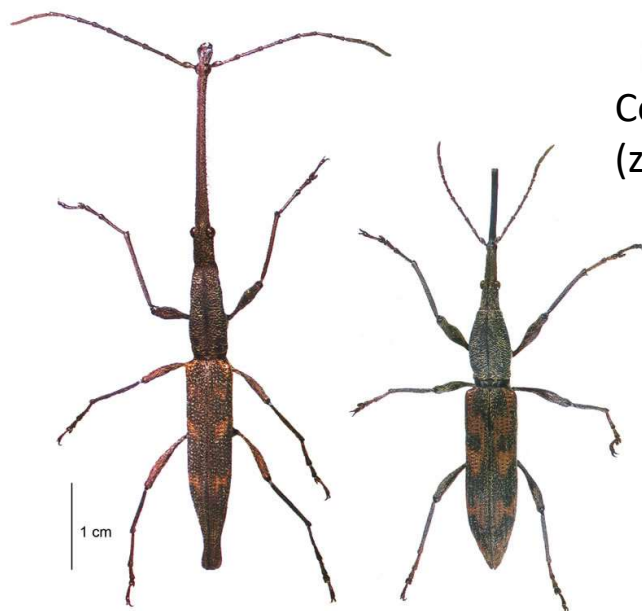
Coleoptera: Attelabidae
(zobonoskovití)

Coleoptera:
Curculionidae
(nosatcovití)

Blattodea: Termitidae: Nasutitermitinae
(kasta nasuti)

Coleoptera: Brenthidae (dlouhanovití)

Diptera: Tipulidae
(tiplicovití)

Mecoptera (srpice)

Výrůstky na hlavě

Hemiptera: Auchenorrhyncha:
Fulgoridae (svítkovití)

Hemiptera: Auchenorrhyncha:
Dictyopharidae (čelnatkovití)

Coleoptera: Scarabaeidae: Dynastinae
(nosorožci)

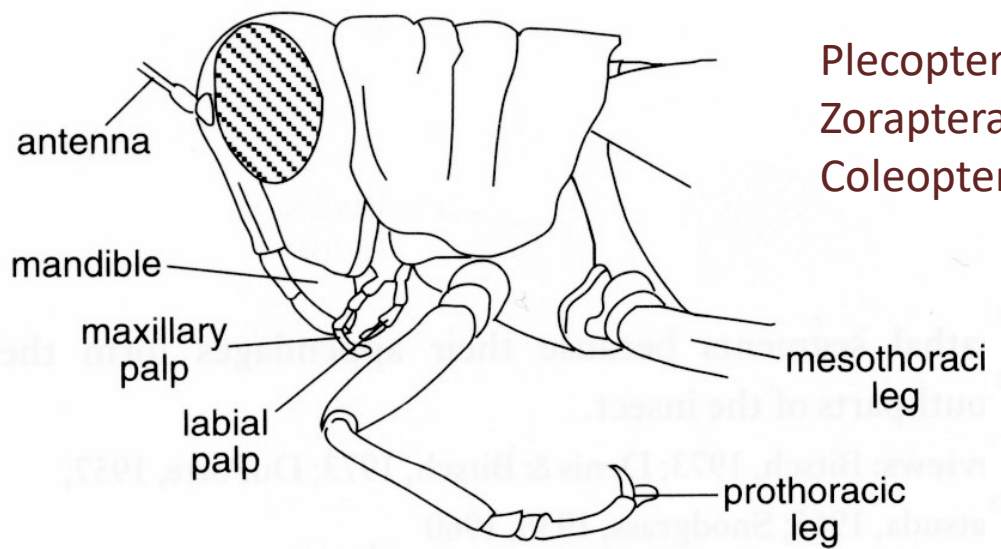
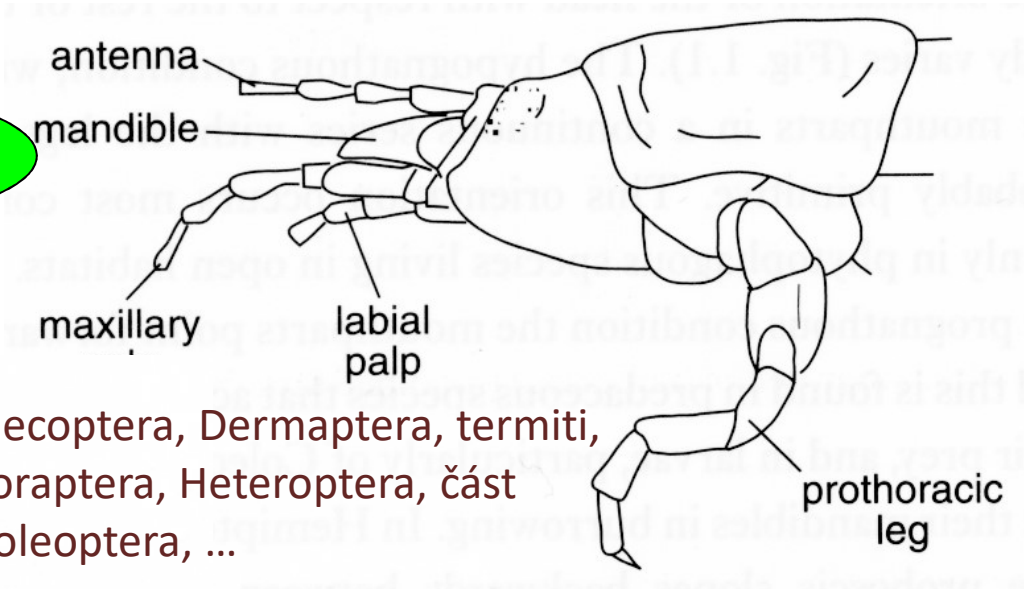

Coleoptera: Scarabaeidae:
Scarabaeinae (vrubouni)

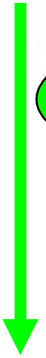

Orientace hlavy

prognátní

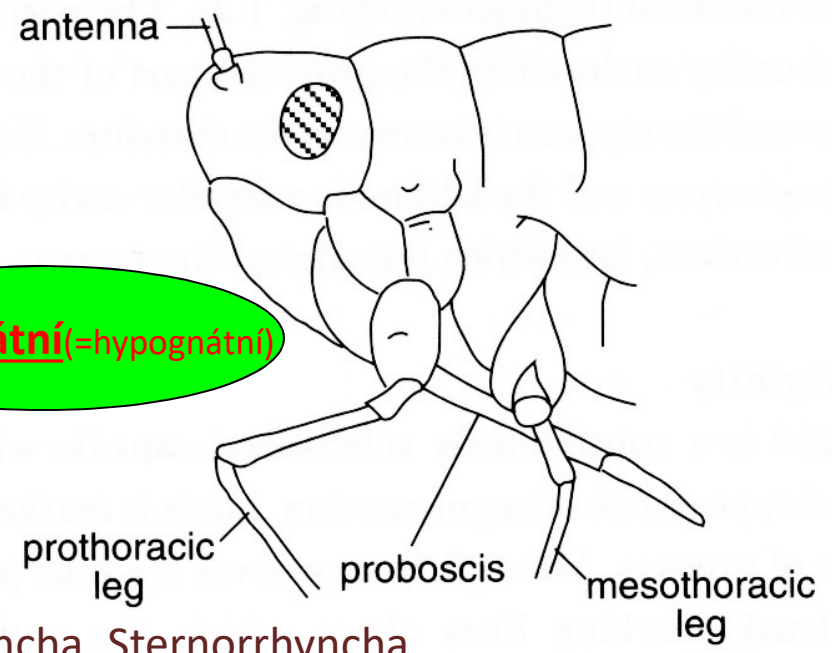

hypognátní (=ortognátní)

plesiomorfní:
Ephemeroptera, Odonata, Orthoptera

opistognátní (=hypognátní)

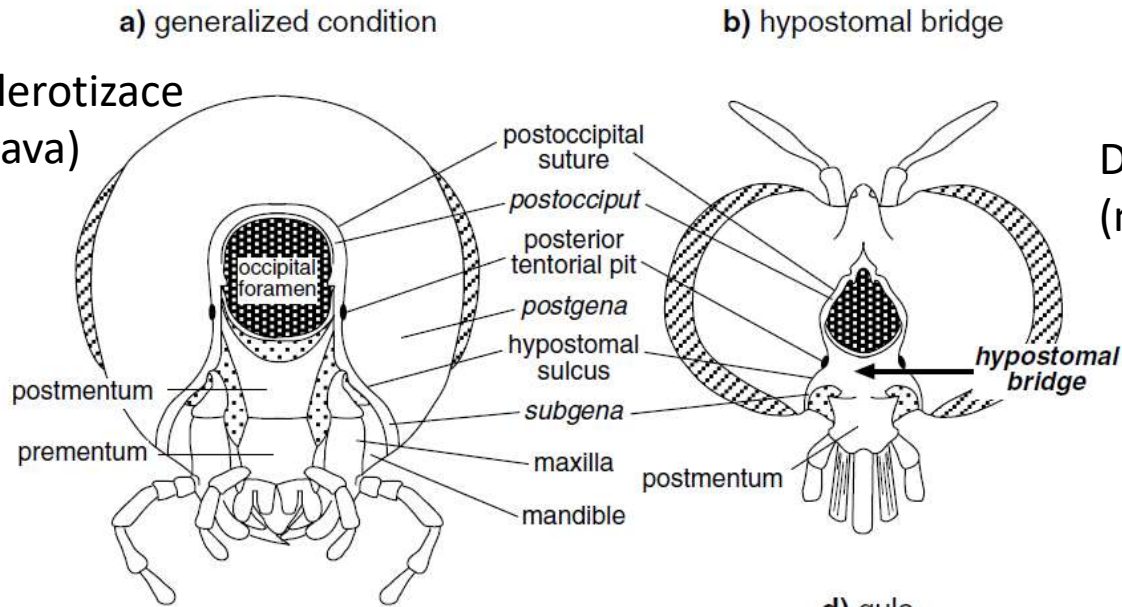

Diptera: Nycteribiidae (muchulovití):

epignatie – ú. ú. stočeno nahoru (reverze o 180°)

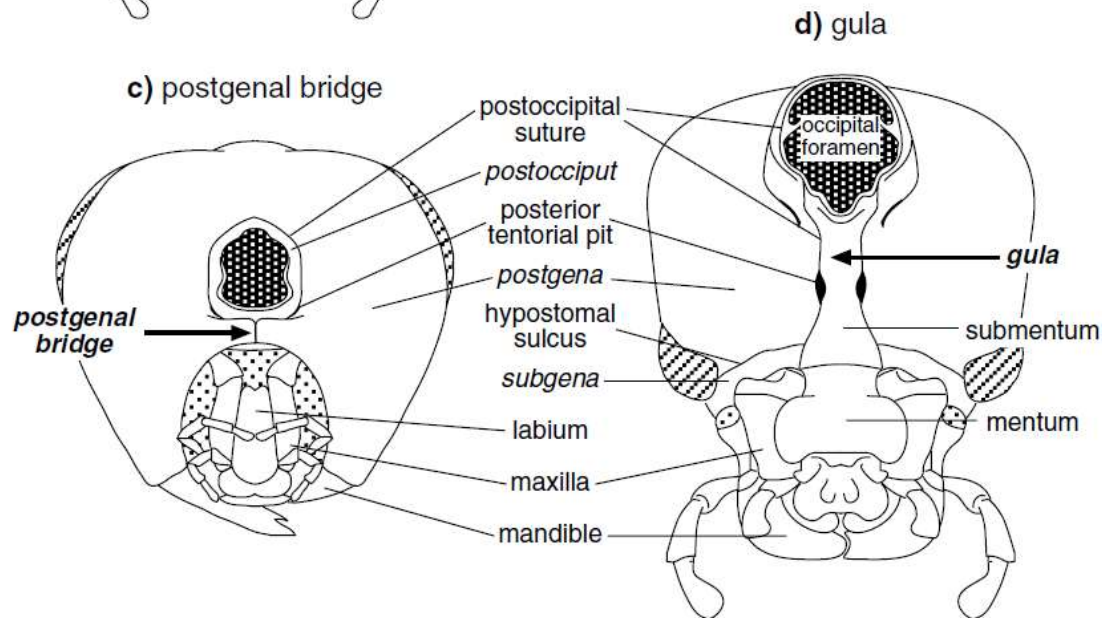
Sklerotizace ventrální (spodní) části hlavy

bez ventrální sklerotizace
(pantotremní hlava)

Diptera
(mesotremní hlava)

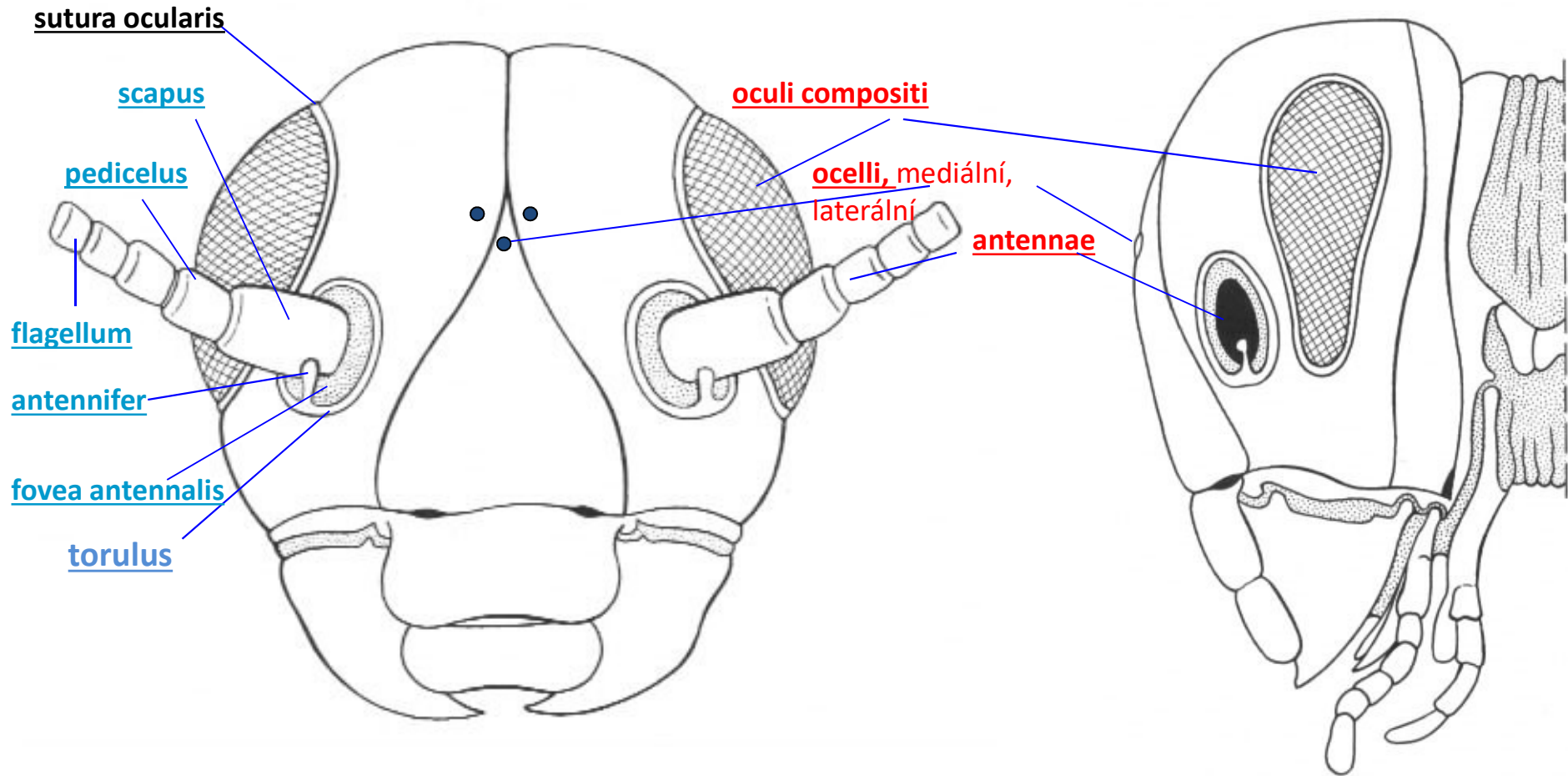
Hymenoptera:
Vespidae

Coleoptera
(akrotremní hlava)

Generalizované cranium

Oči a tykadla

- holoptická hlava

Odonata: Anisoptera

- dichoptická hlava

Odonata: Zygoptera

Diptera: Pipunculidae

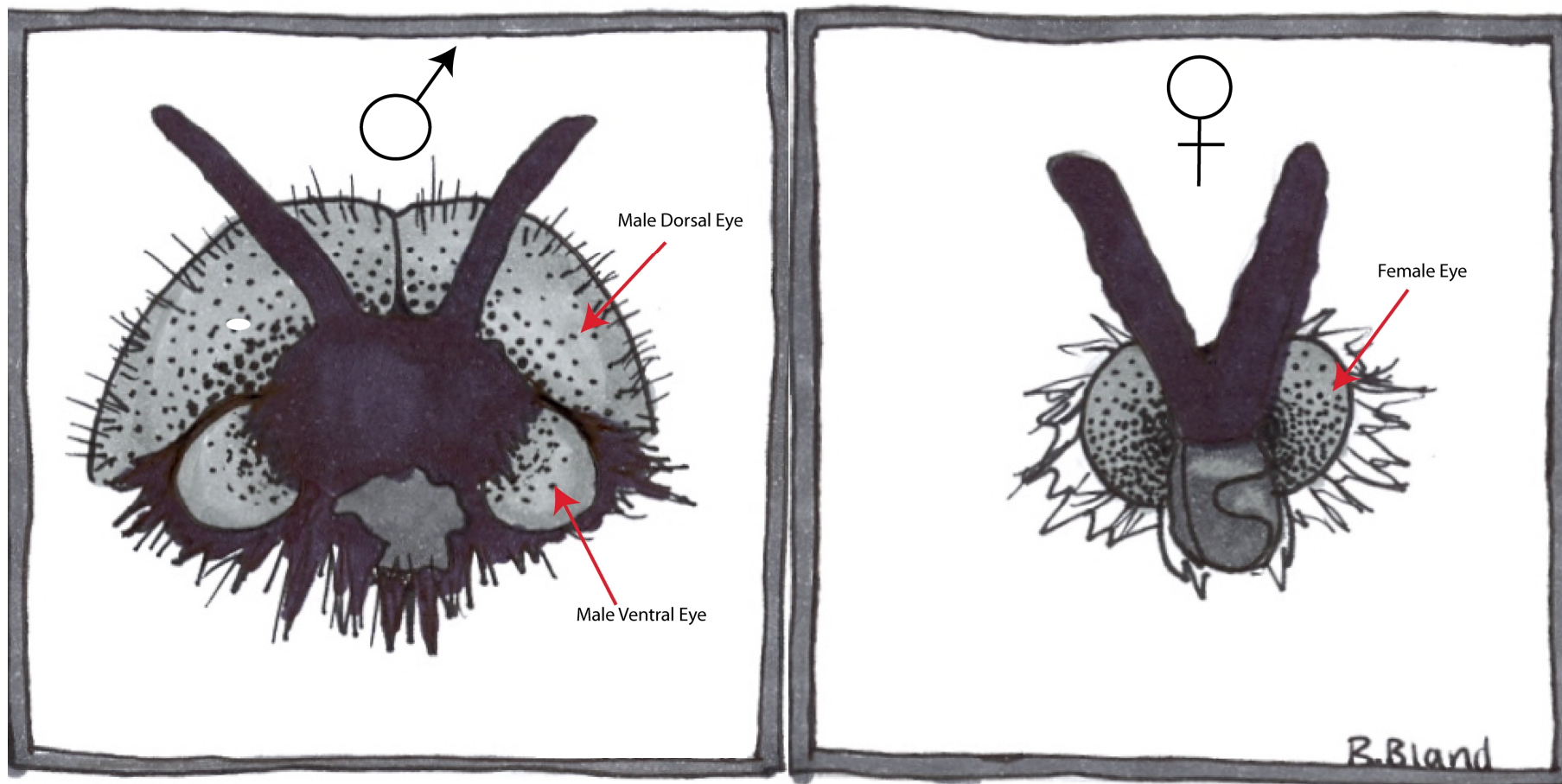

Diptera: Bibionidae (samec)

Diptera:
Bibionidae (samice)

Bibionidae – holoptická hlava u samce vs dichoptická u samice

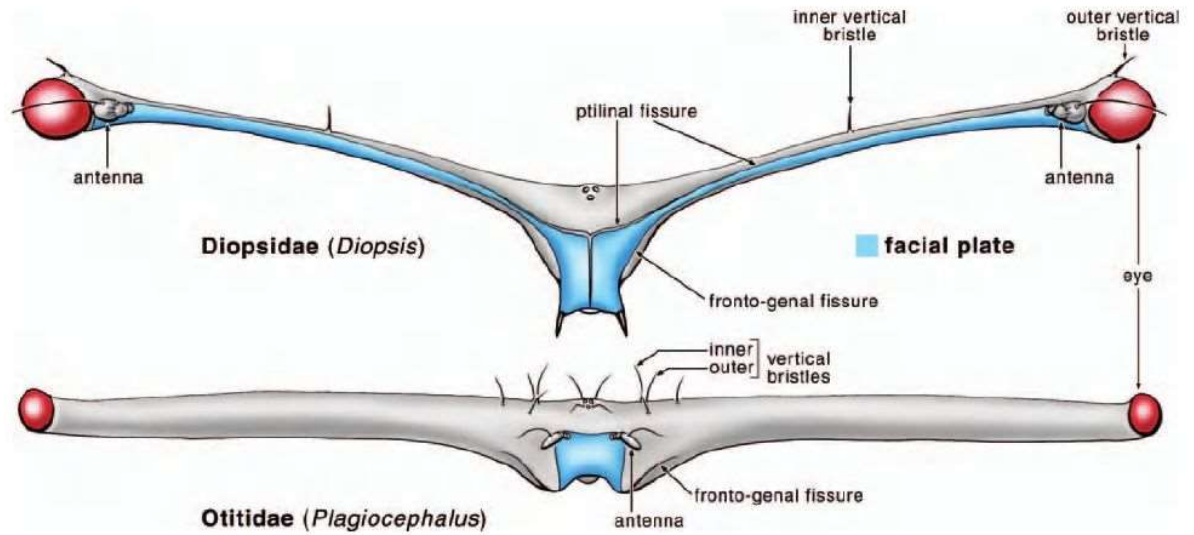

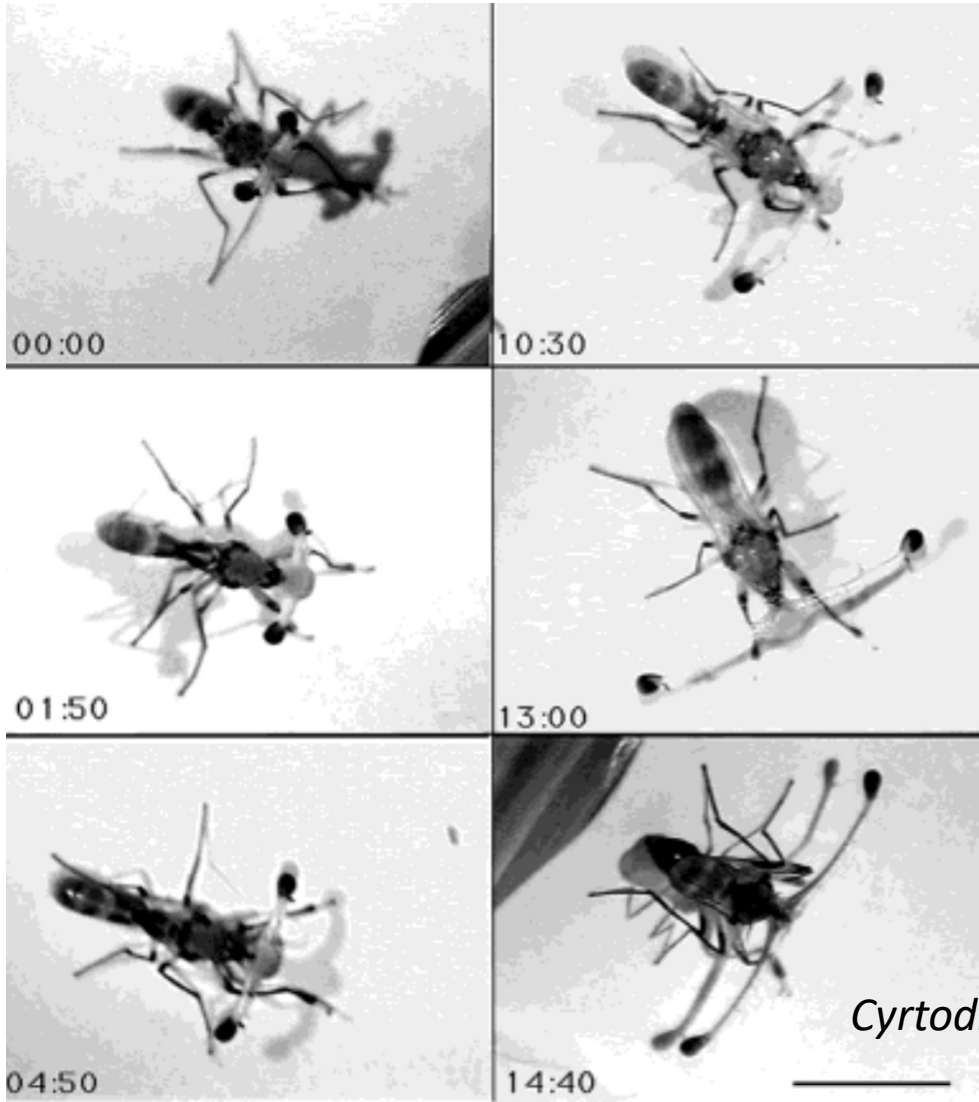

Diptera: Diopsidae

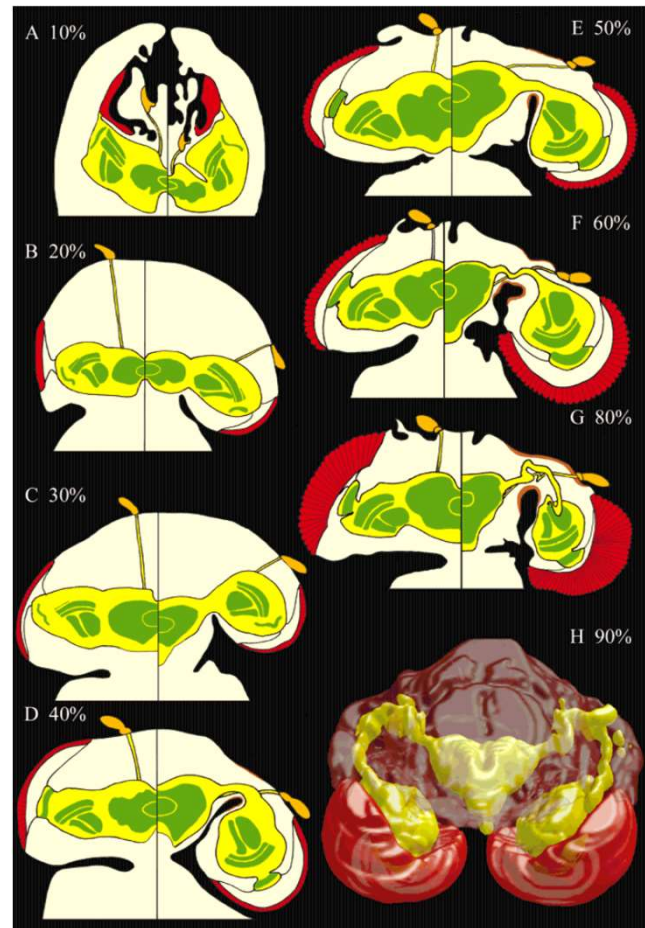

Diptera: Ulidiidae: *Plagiocephalus*

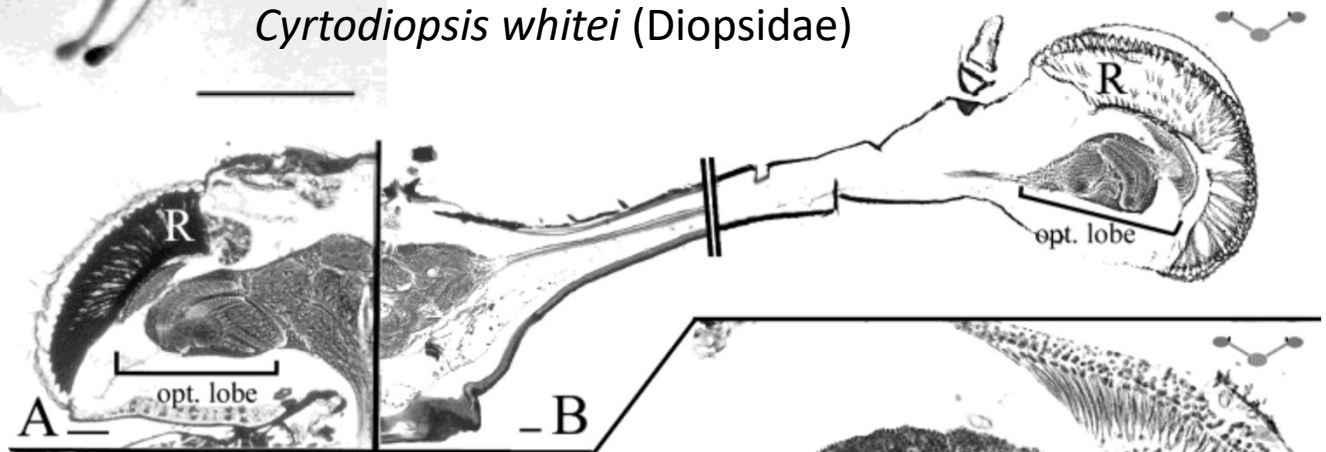

Buschbeck et al. 2001

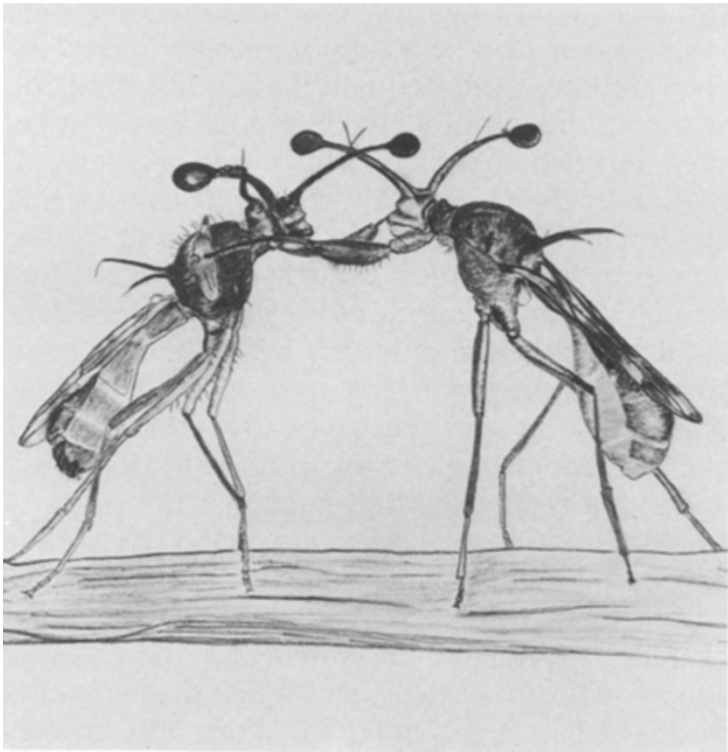
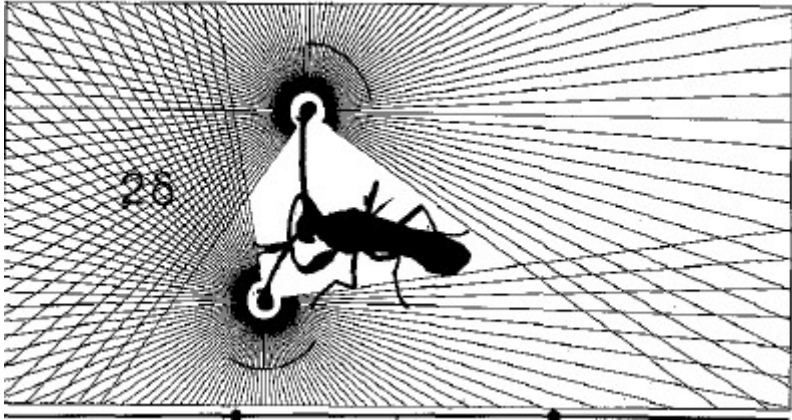

Cyrtodiopsis whitei (Diopsidae)

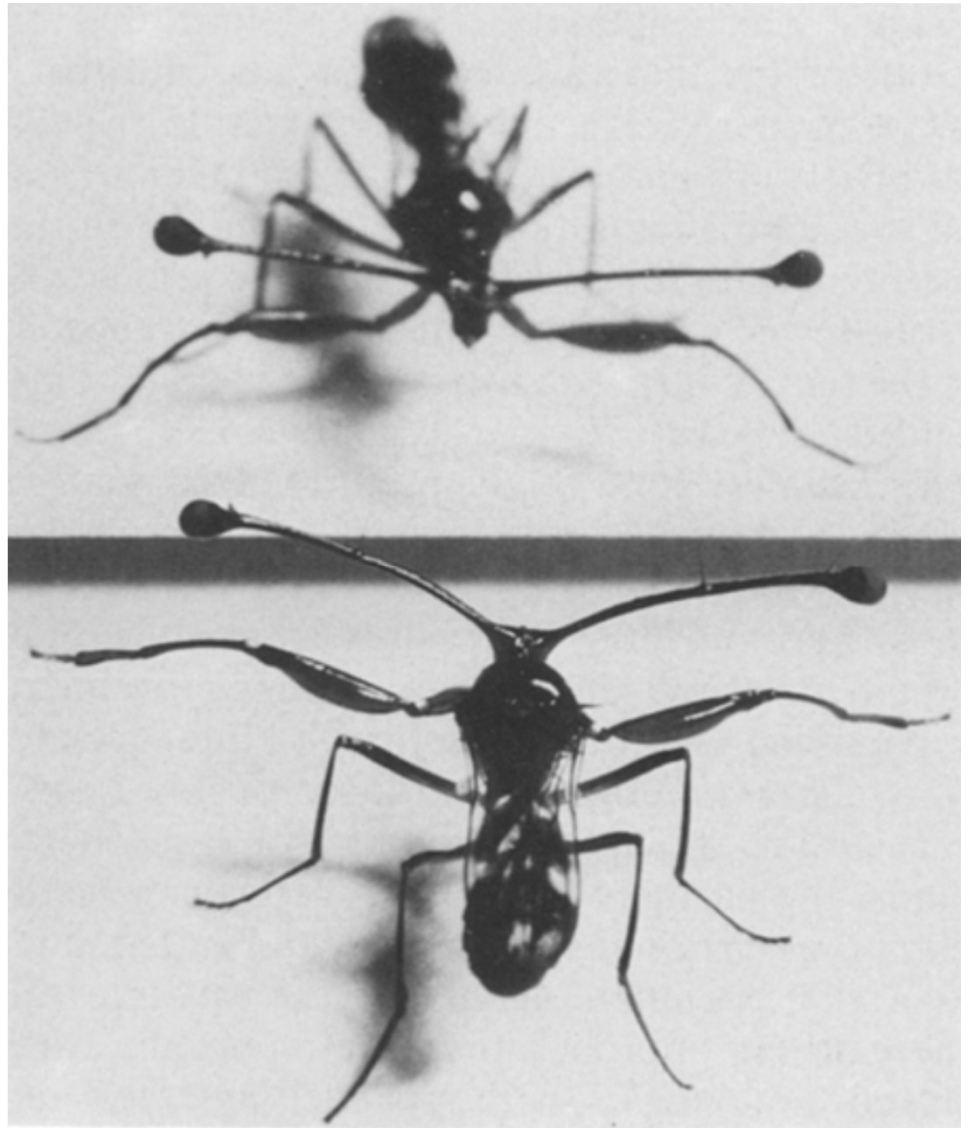
Drosophila melanogaster

De la Motte & Burkhardt 1983

© Durham
www.DurmPhoto.com

Coleoptera: Gyrinidae (vírníkovití)
- rozdělené oči nad a pod hladinou

Ephemeroptera (jepice)
- turbanové oči u samců

© Matthias Lenke

Redukce složených očí

- parazité a jeskynné druhy (troglóbionti)

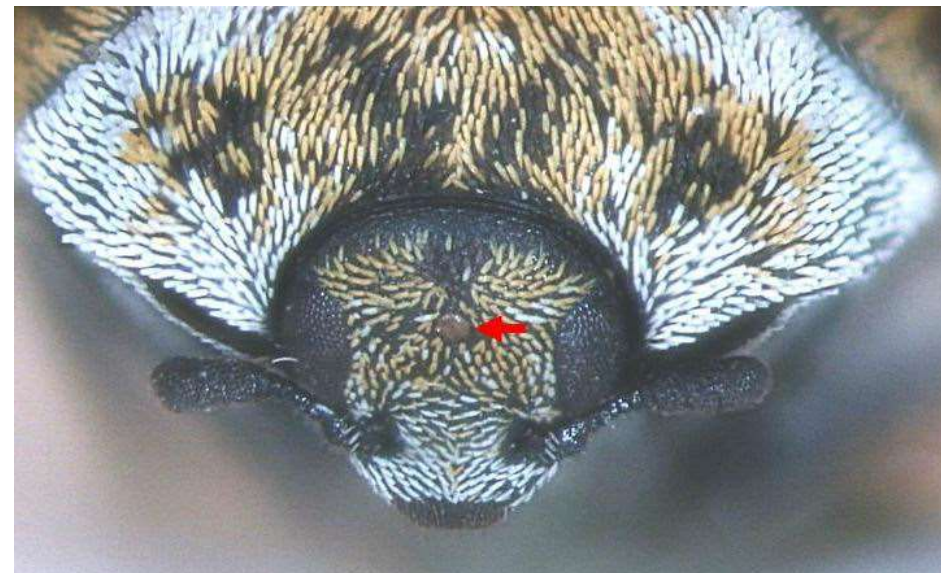

Coleoptera: Leiodidae: *Leptodirus*

Coleoptera: Dermestidae: *Anthrenus*

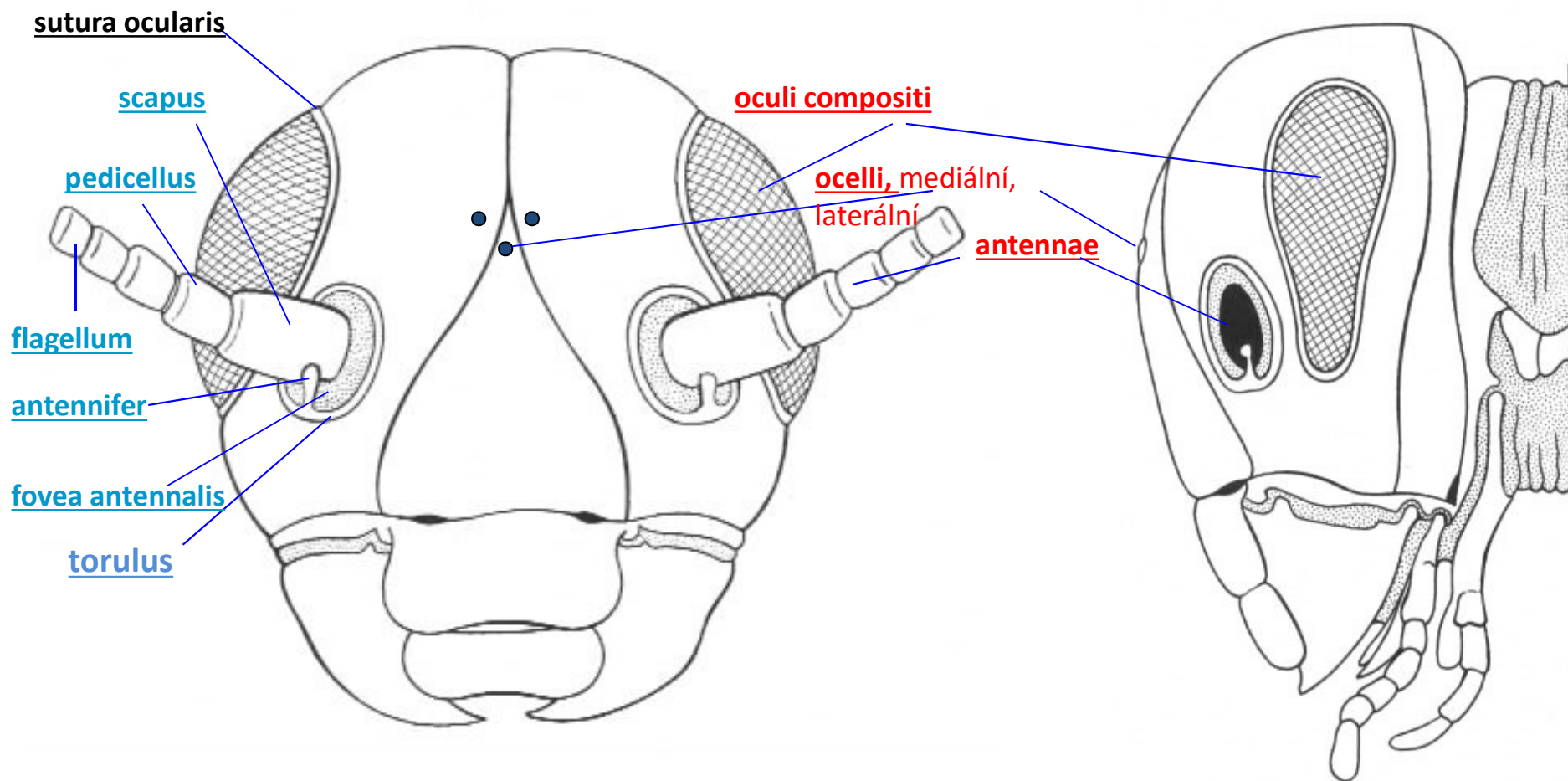
Redukce jednoduchých oček

- často u larev
- samci třásněnek a červců
- apterní mšice
- vodní ploštice
- většina brouků (jedno očko – mediální - u kožojedů - Dermestidae)

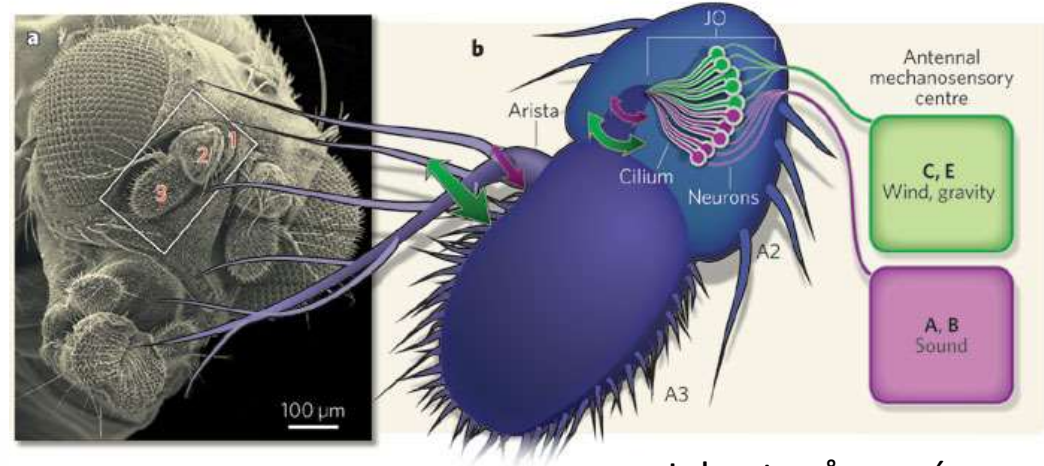

Generalizované cranium

Oči a tykadla

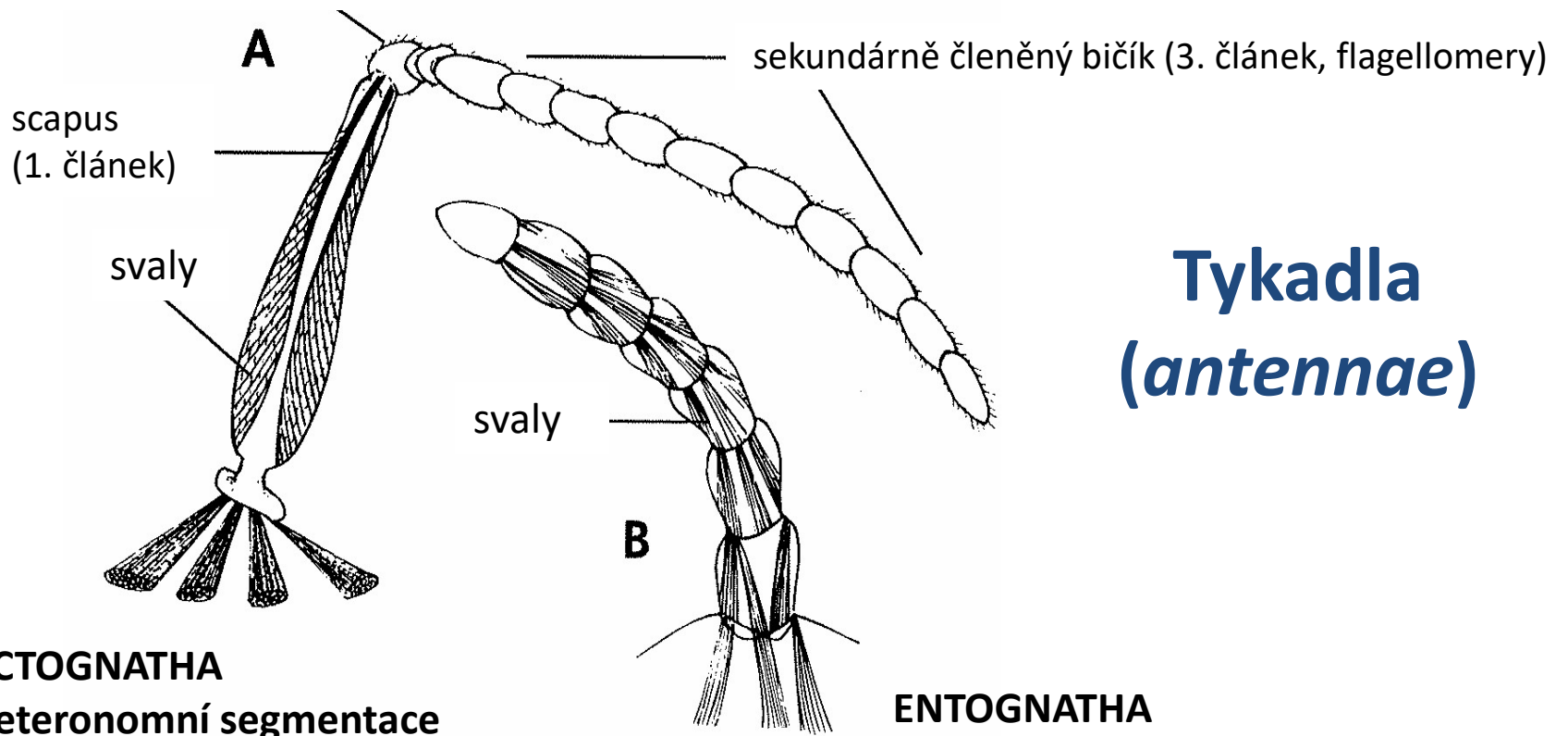

- ztráta svaloviny od 2. článku tykadel u Ectognatha
- přítomnost chordotonálního (Johnstonova) orgánu ve 2. tykadlovém článku u Ectognatha

Johnstonův orgán

pedicellus (2. článek)

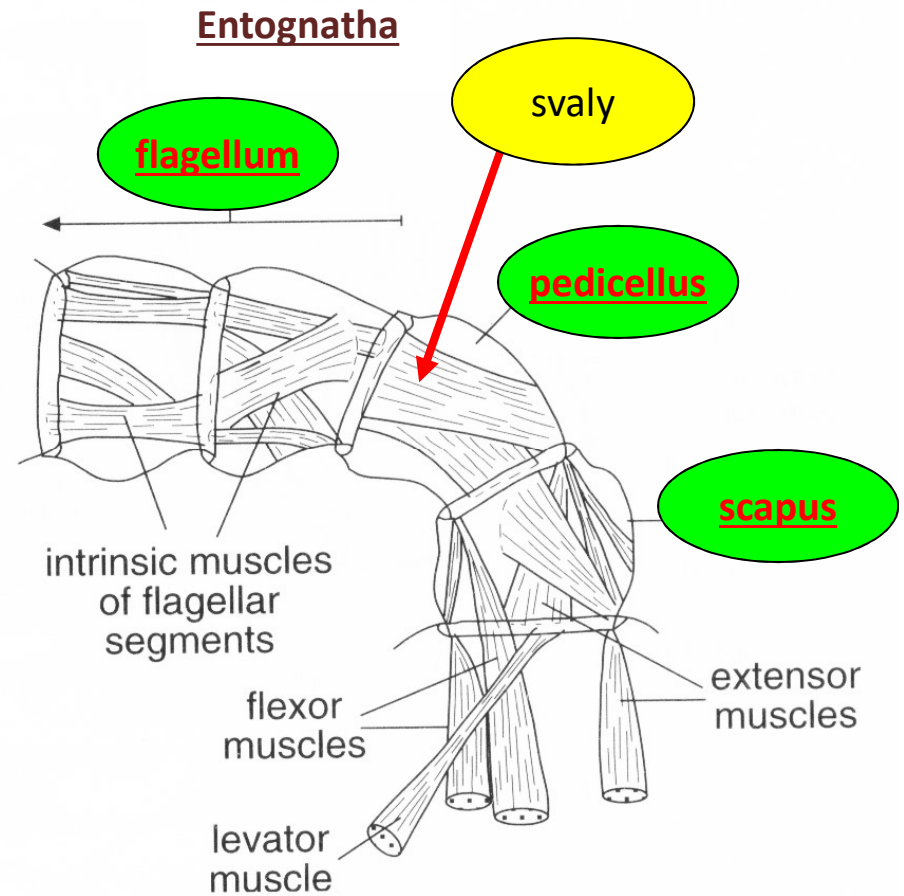
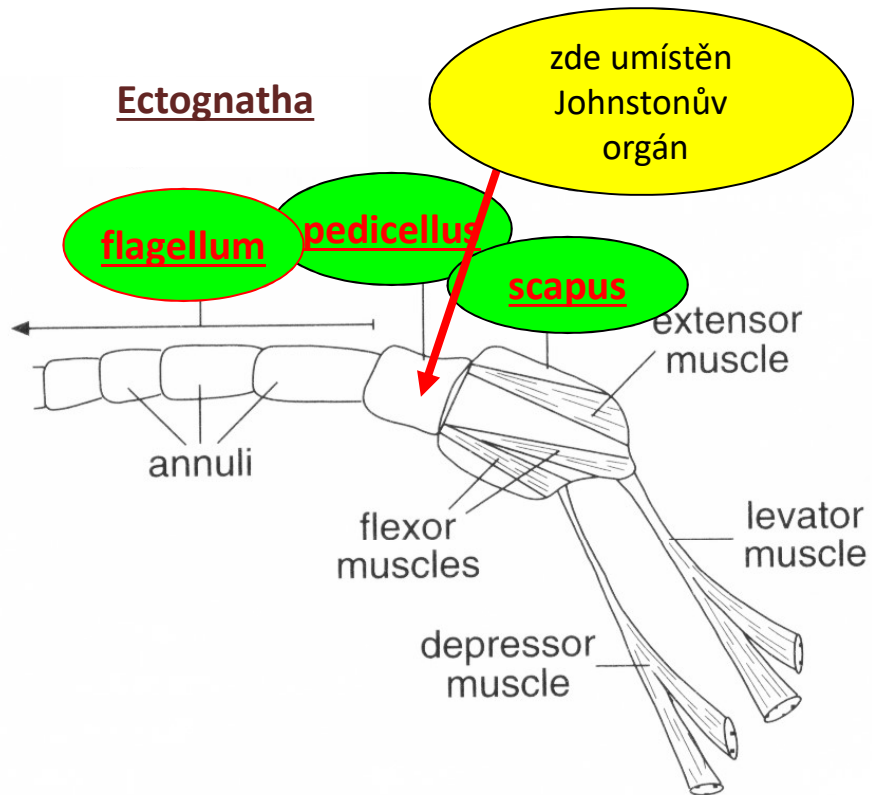

Tykadla (*antennae*)

ECTOGNATHA
heteronomní segmentace

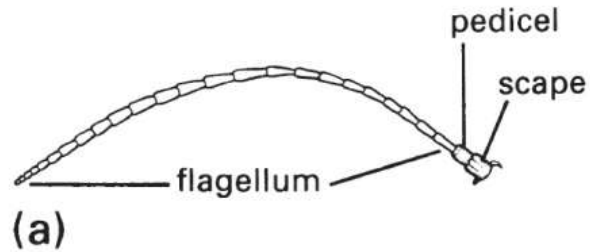
ENTOGNATHA
homonomní segmentace

Tykadla (*antennae*)

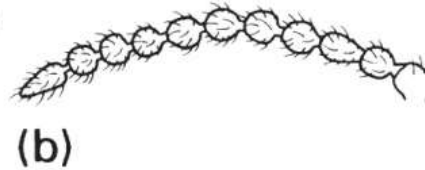

Tvary tykadel

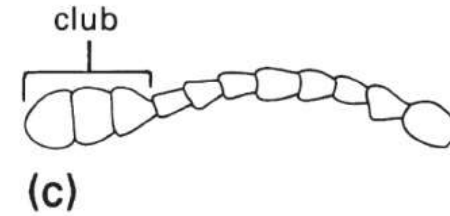
nitkovitá (filiformní)

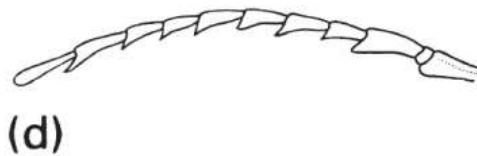
růžencovitá (moniliformní)

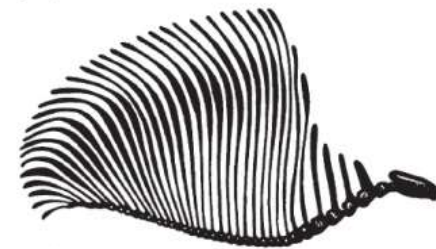
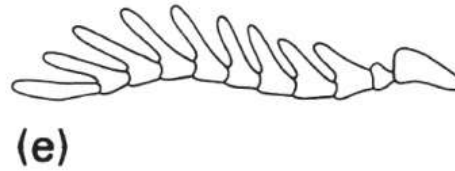
paličkovitá (klavátní)

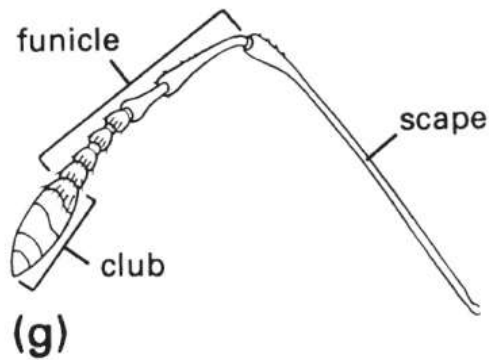
pilovitá (serátní)

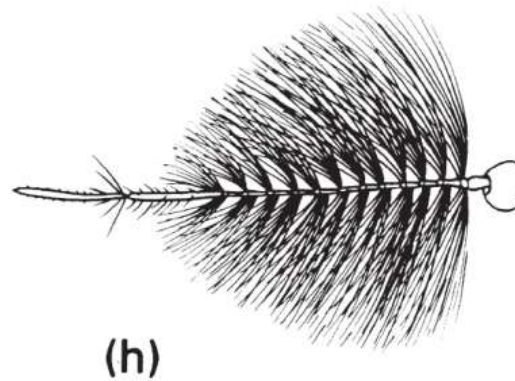
hřebenovitá (pektinátní)

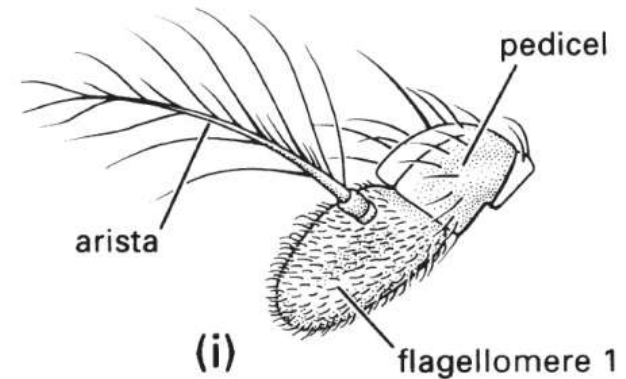
vějířovitá (flabelátní)

lomená (genikulátní)

péřitá (plumózní)

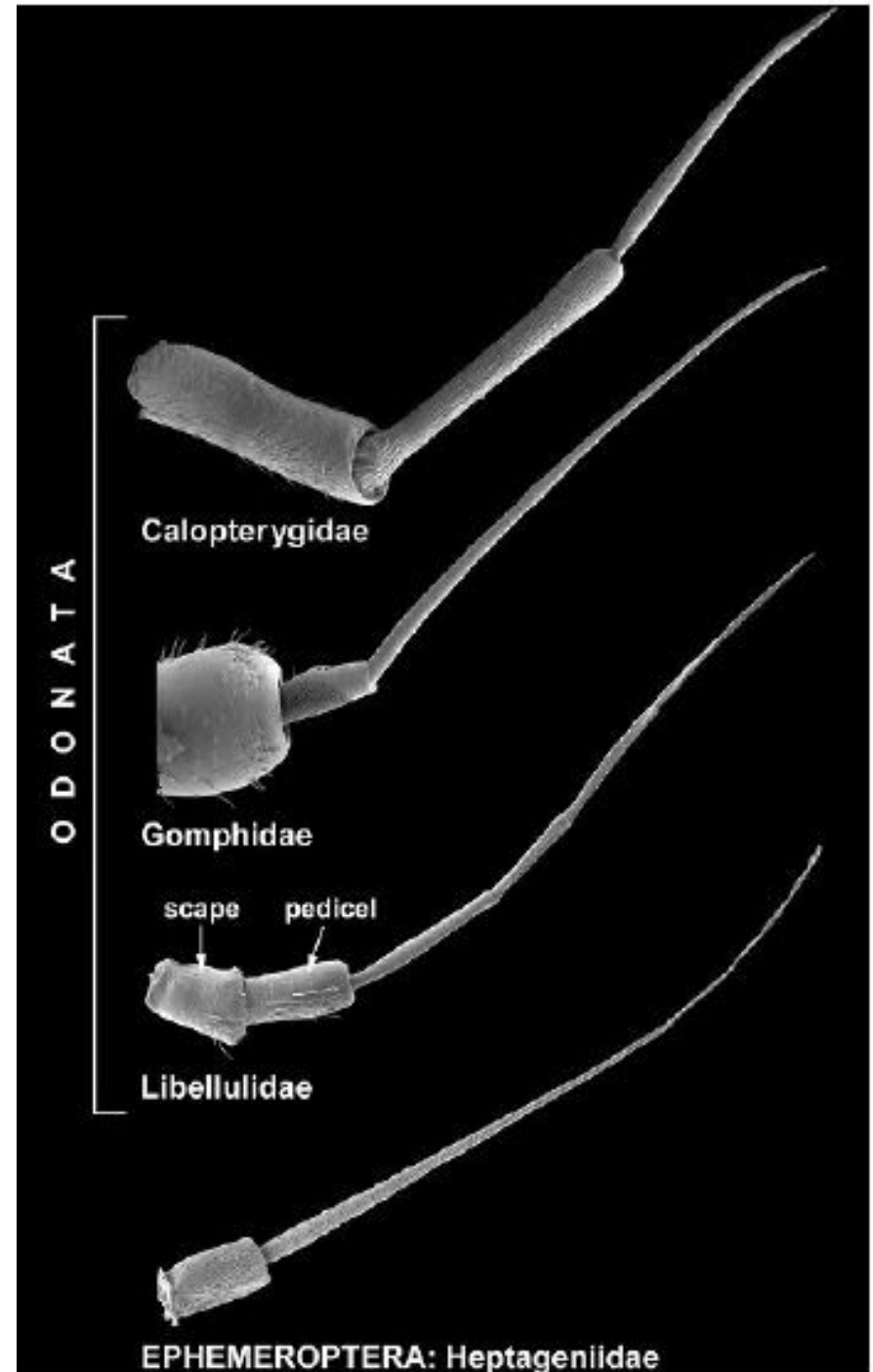

aristátní

- Ephemeroptera, Odonata:
krátká tykadla se
štetinovitým bičíkem,
pedicel delší než scapus

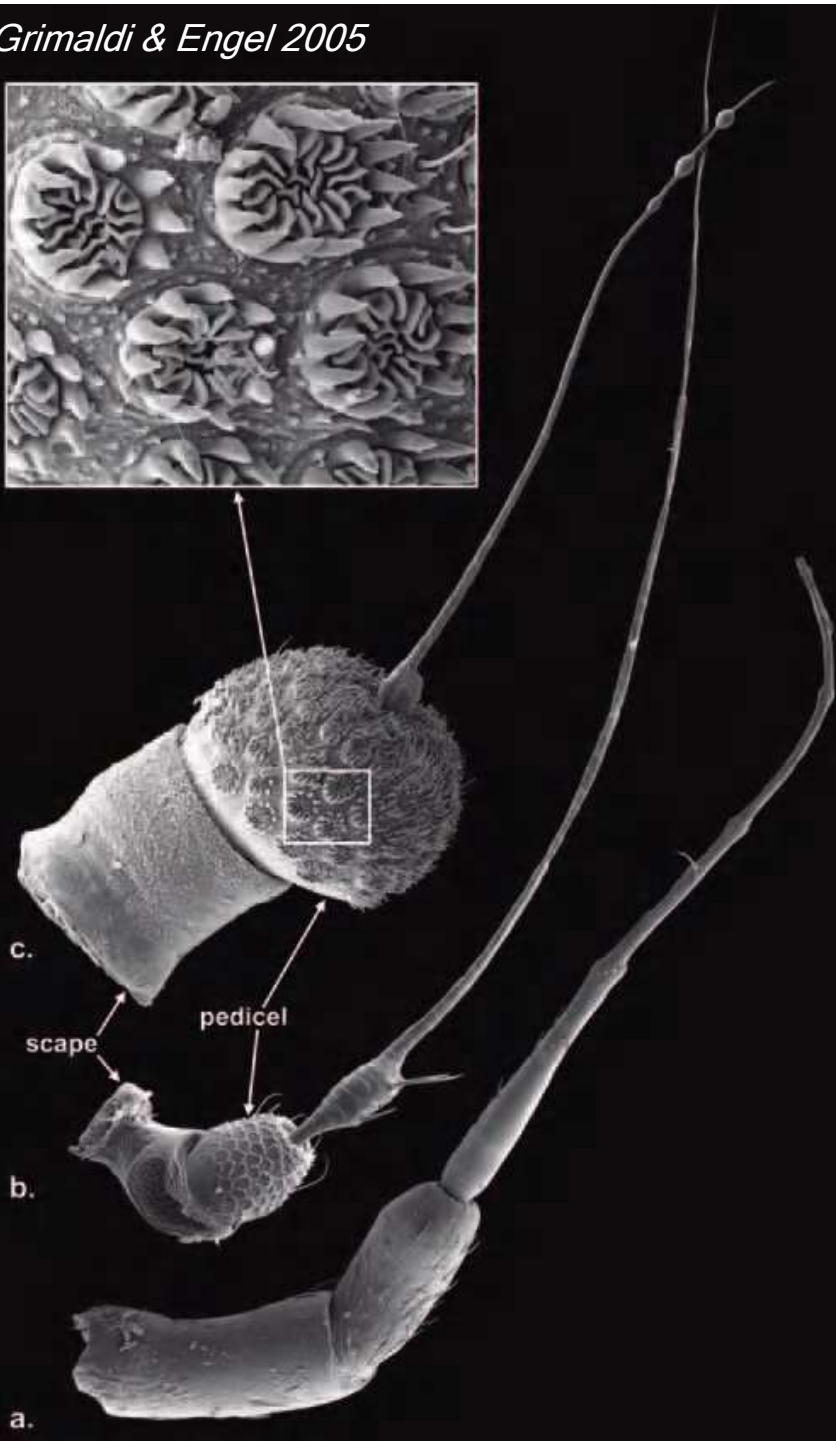
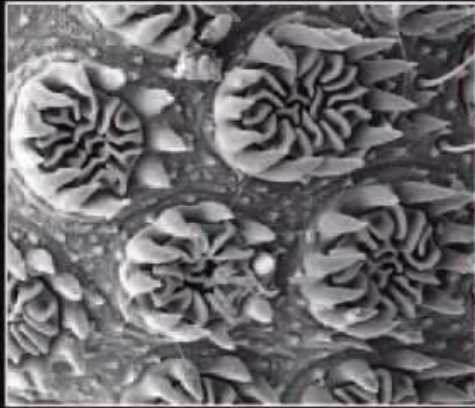

Grimaldi & Engel 2005

Grimaldi & Engel 2005

Hemiptera: Auchenorrhyncha (křísi)

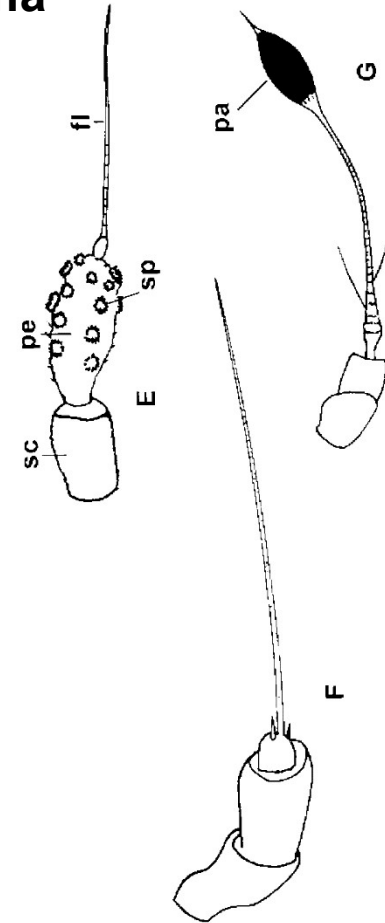
Fulgoromorpha

flagellum

sensilla
placodea

pedicellus

scapus

Cicadomorpha

Ossiannilsson 1978

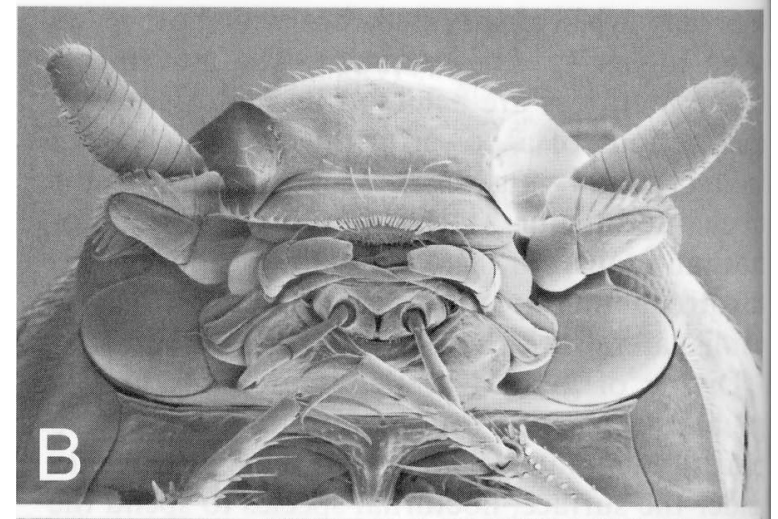
- *Platypsyllus castoris* (Coleoptera: Leiodidae, blecháč bobří), vodomilovití (Hydrophilidae), vodanovití (Hydraenidae): tykadla uzpůsobená k zachycení bubliny vzduchu (*antennae respiratores*)

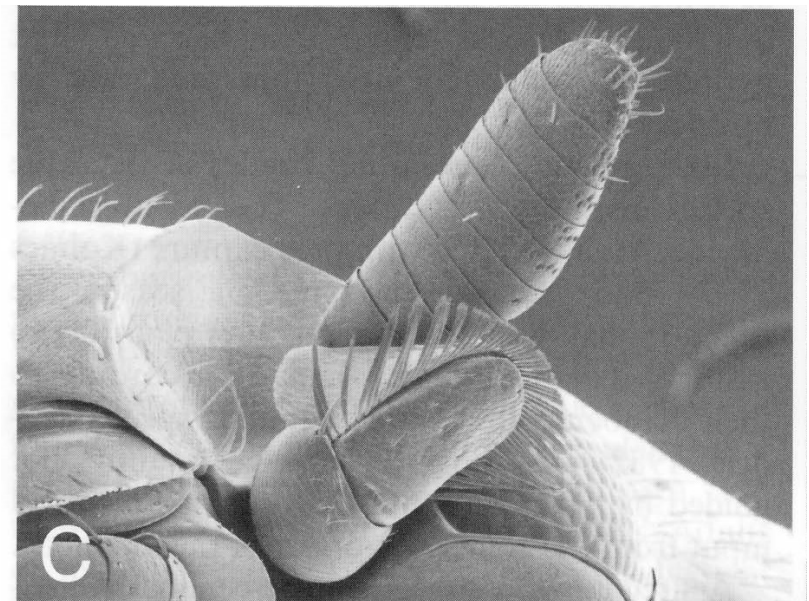
Platypsyllus castoris

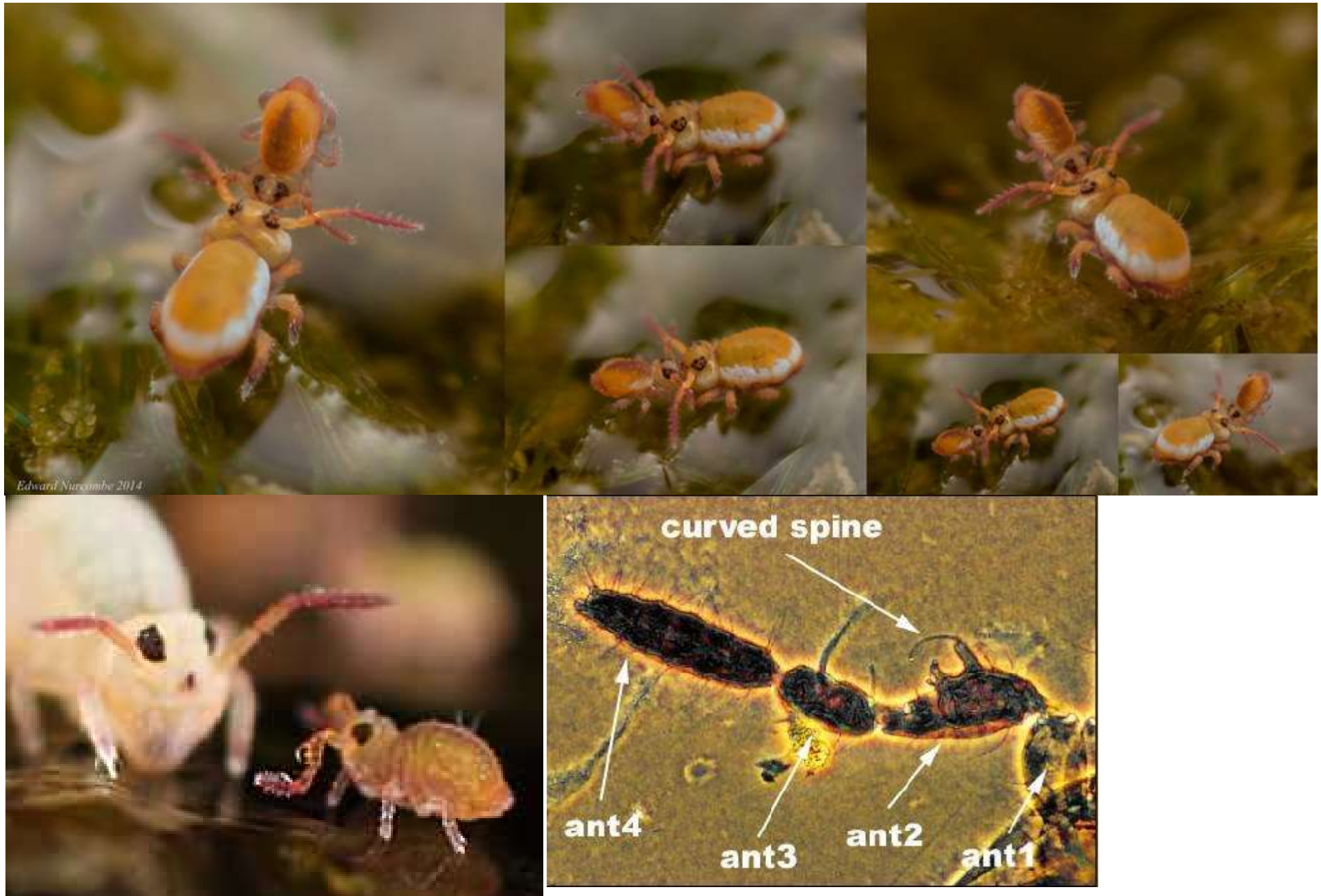

Hydrophilus piceus

- Coleoptera: Gyrinidae (vírníci): tykadla uzpůsobená k vnímání vlnění vodní hladiny

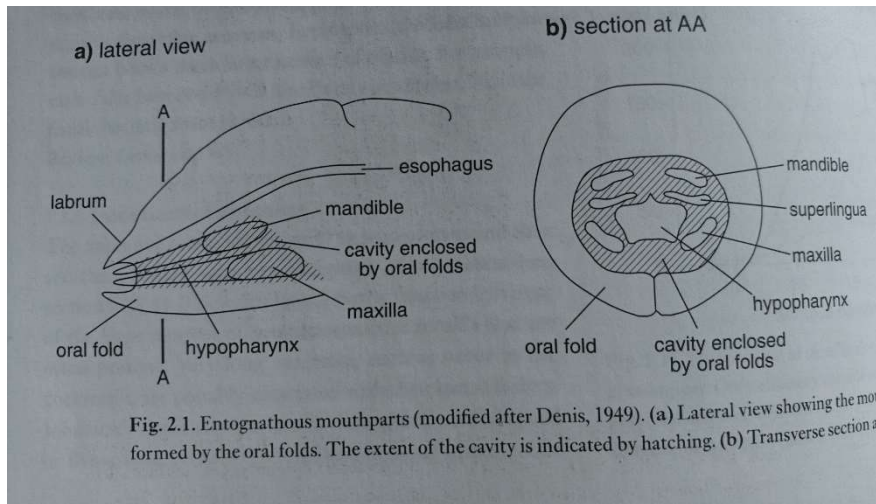

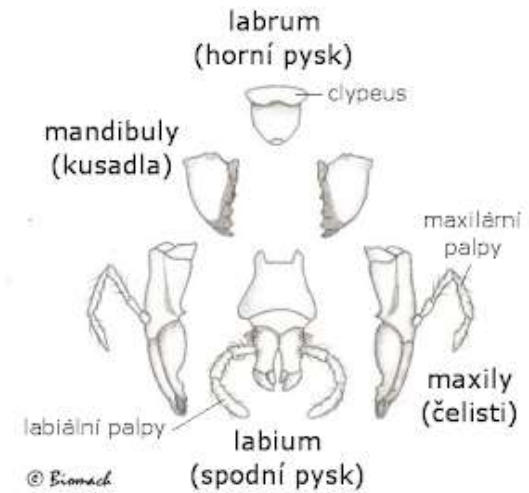
Collembola: Sminthuridae: *Sminthurides* (podrepka): samec používá modifikovaná tykadla k uchopení samice při páření

ÚSTNÍ ÚSTROJÍ

Entognátní

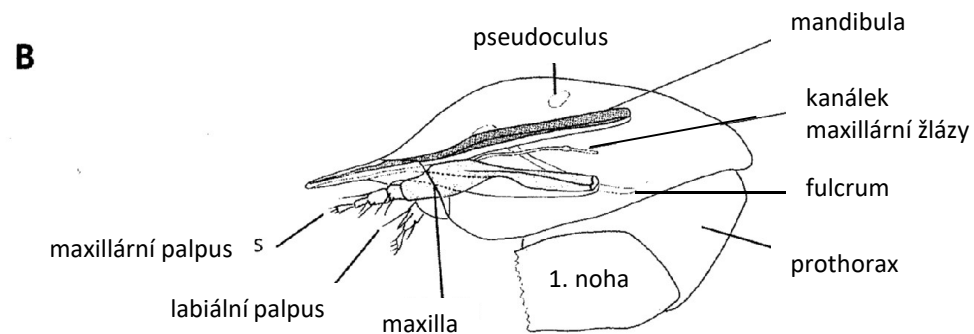
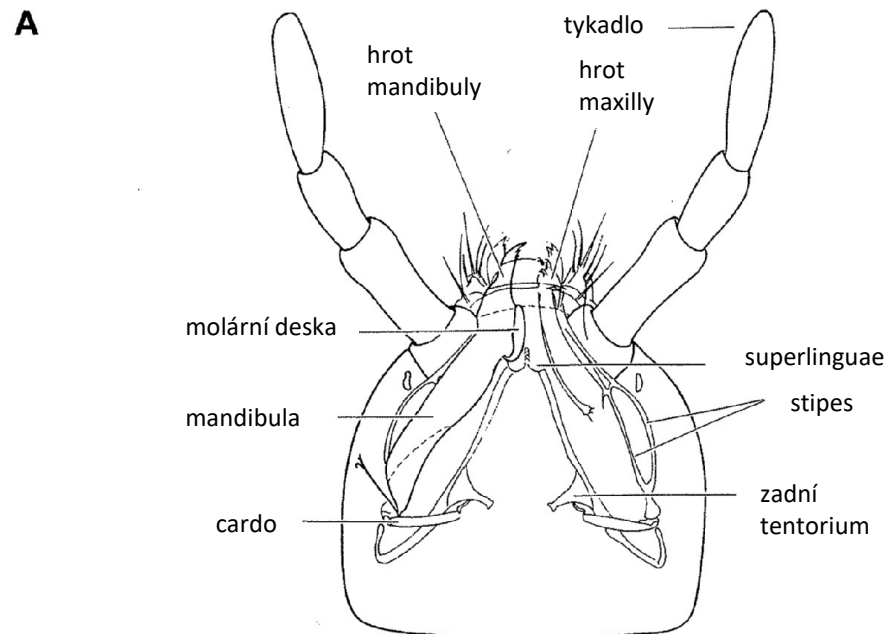
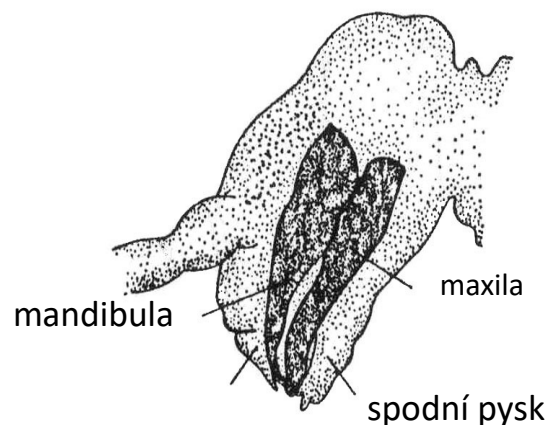
Ectognátní

Třída ENTOGNATHA (skrytočelistní)

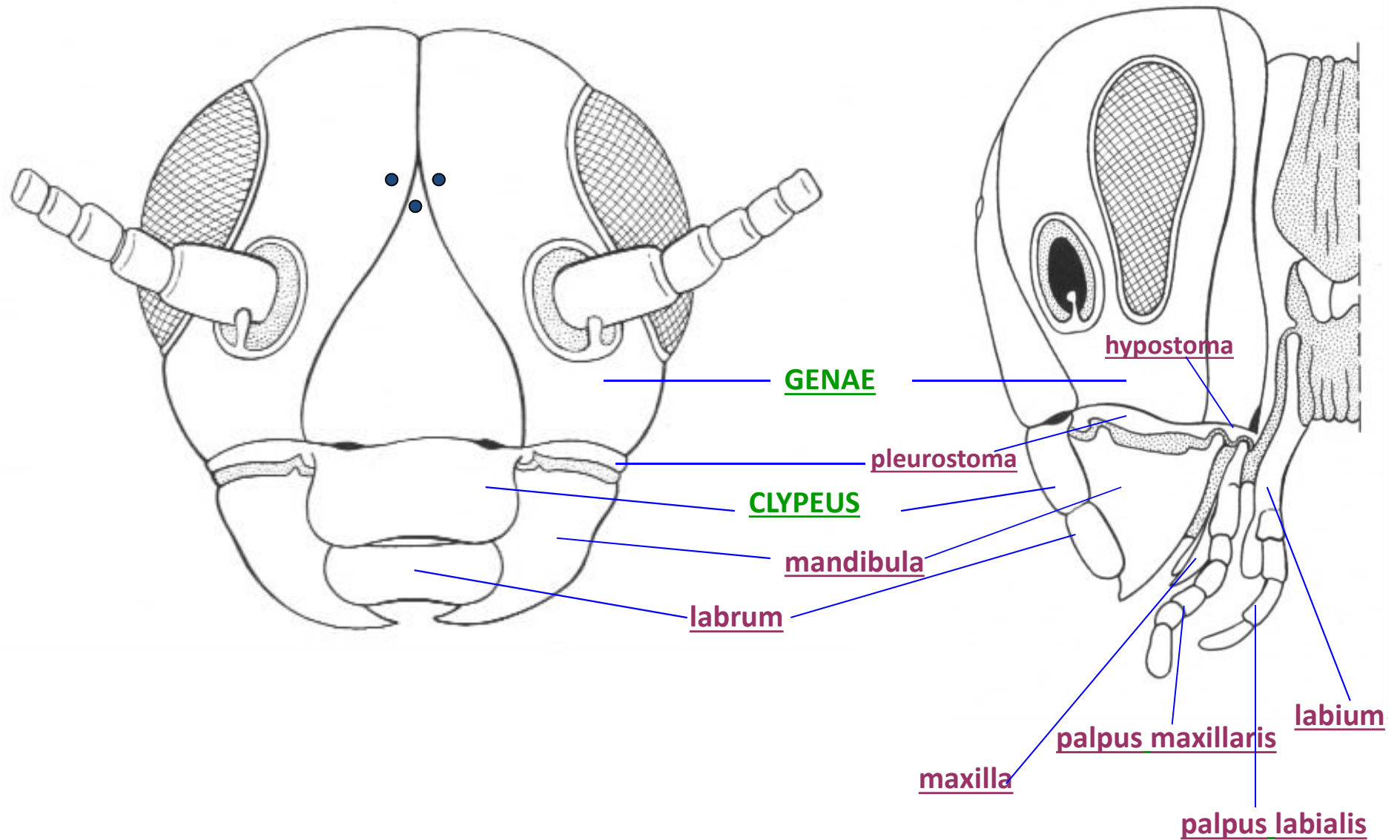
Ventro-frontální pohled na hlavu chvostoskoka

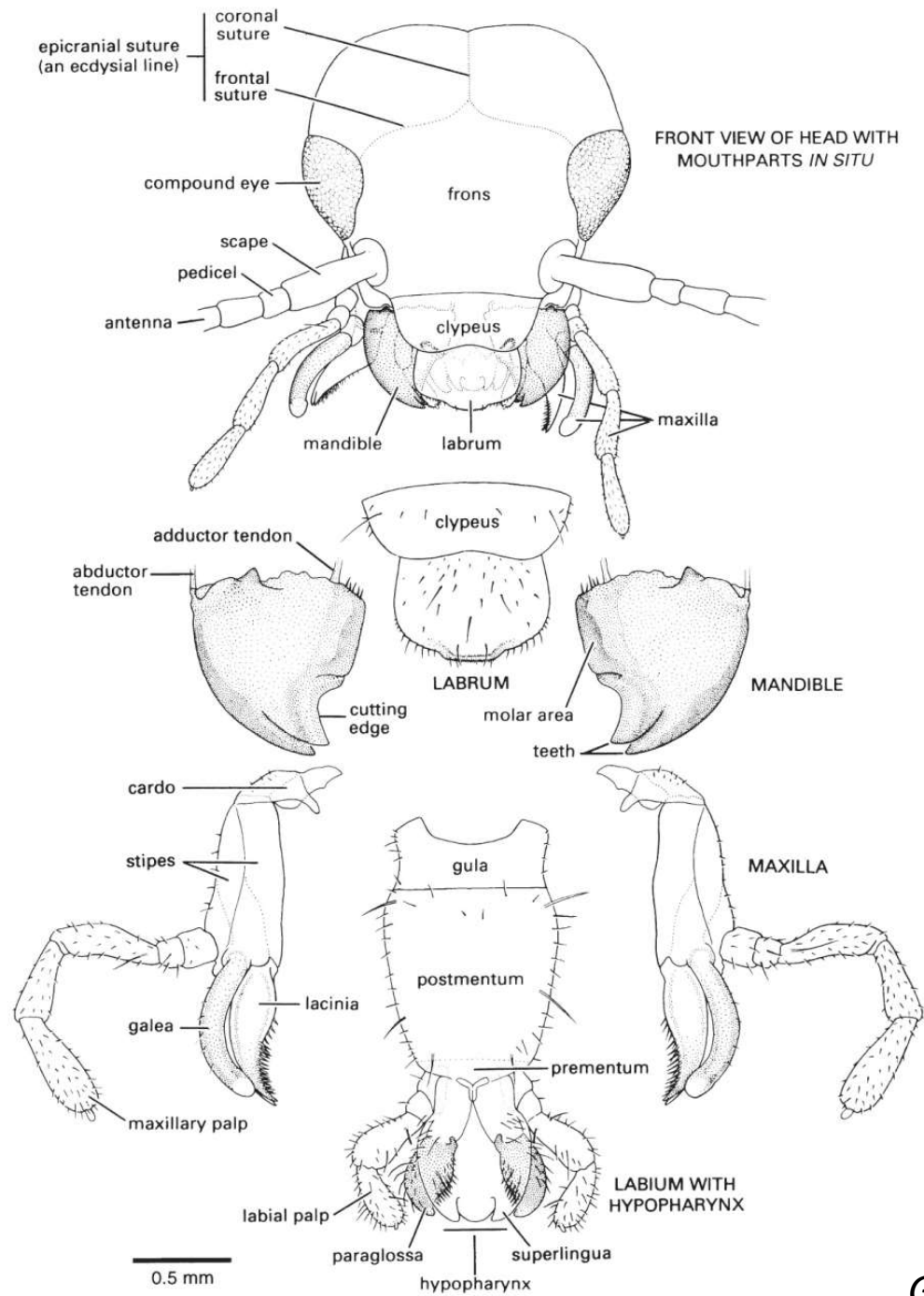

A – dorsální pohled na hlavu chvostoskoka *Folsomia candida*

B – laterální pohled na hlavu hmyzenky *Acerentomon* sp.

Ústní ústrojí - ECTOGNATHA (jevnočelistní)

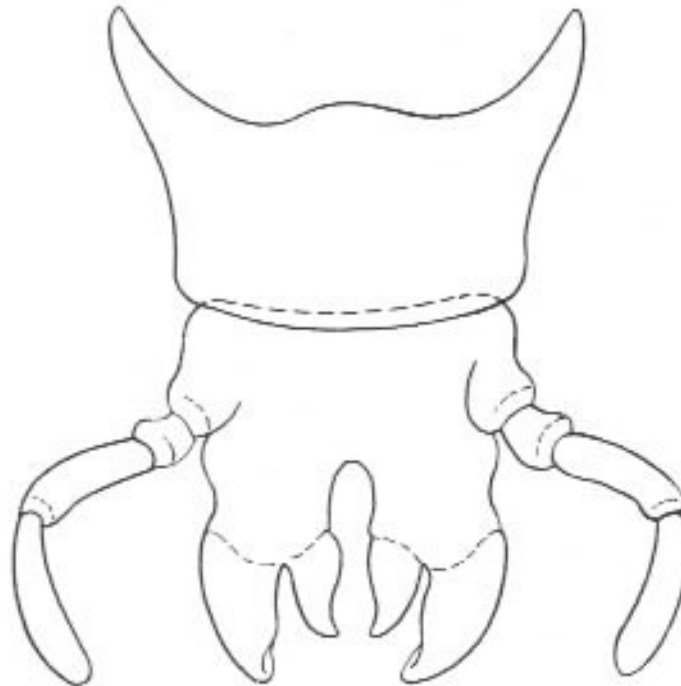
Forficula auricularia
 (škvor obecný)
 Dermaptera

Ústní ústrojí kousavé – základní typ

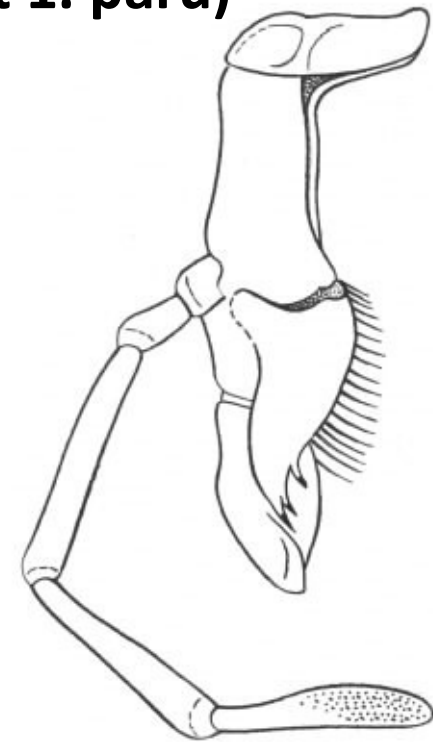
**Mandibula
(kusadlo)**

**Labium
(spodní pysk,
srostlé čelisti 2. páru)**

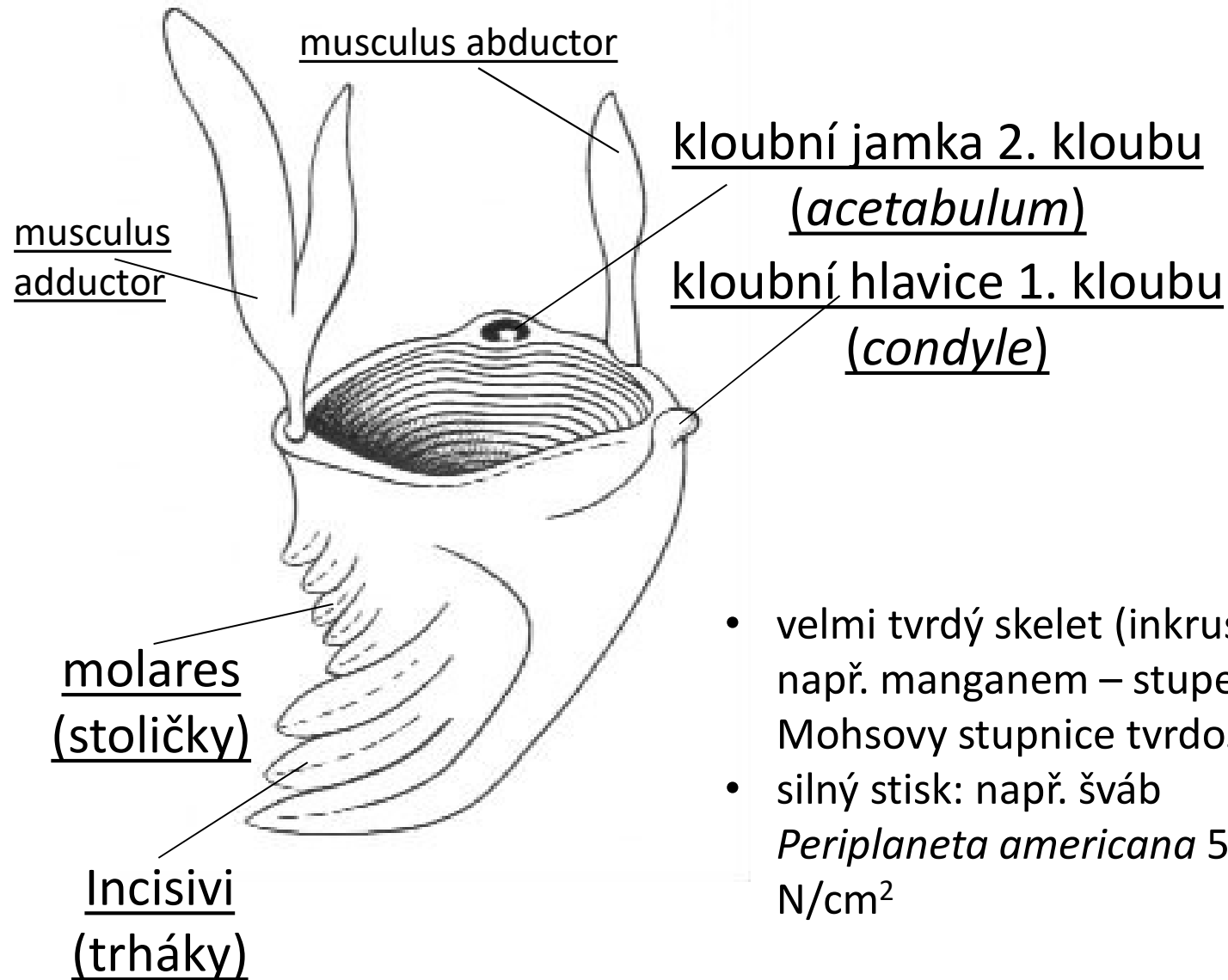

**Maxilla
(čelist 1. páru)**

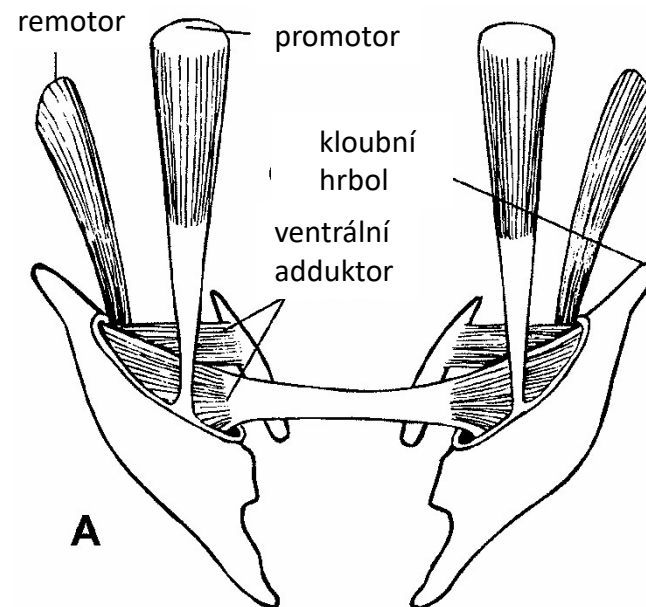
Mandibula (kusadlo)

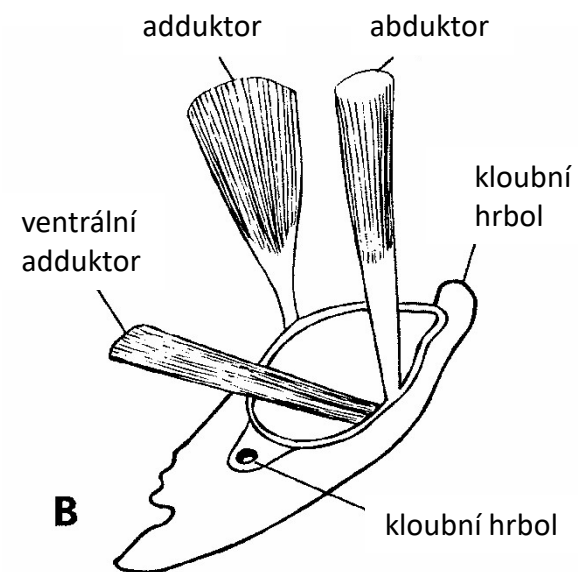
- velmi tvrdý skelet (inkrustace např. manganem – stupeň 3 Mohsovy stupnice tvrdosti)
- silný stisk: např. šváb *Periplaneta americana* 58 N/cm²

Kloubní spojení mandibul (kusadel)

monokondylní

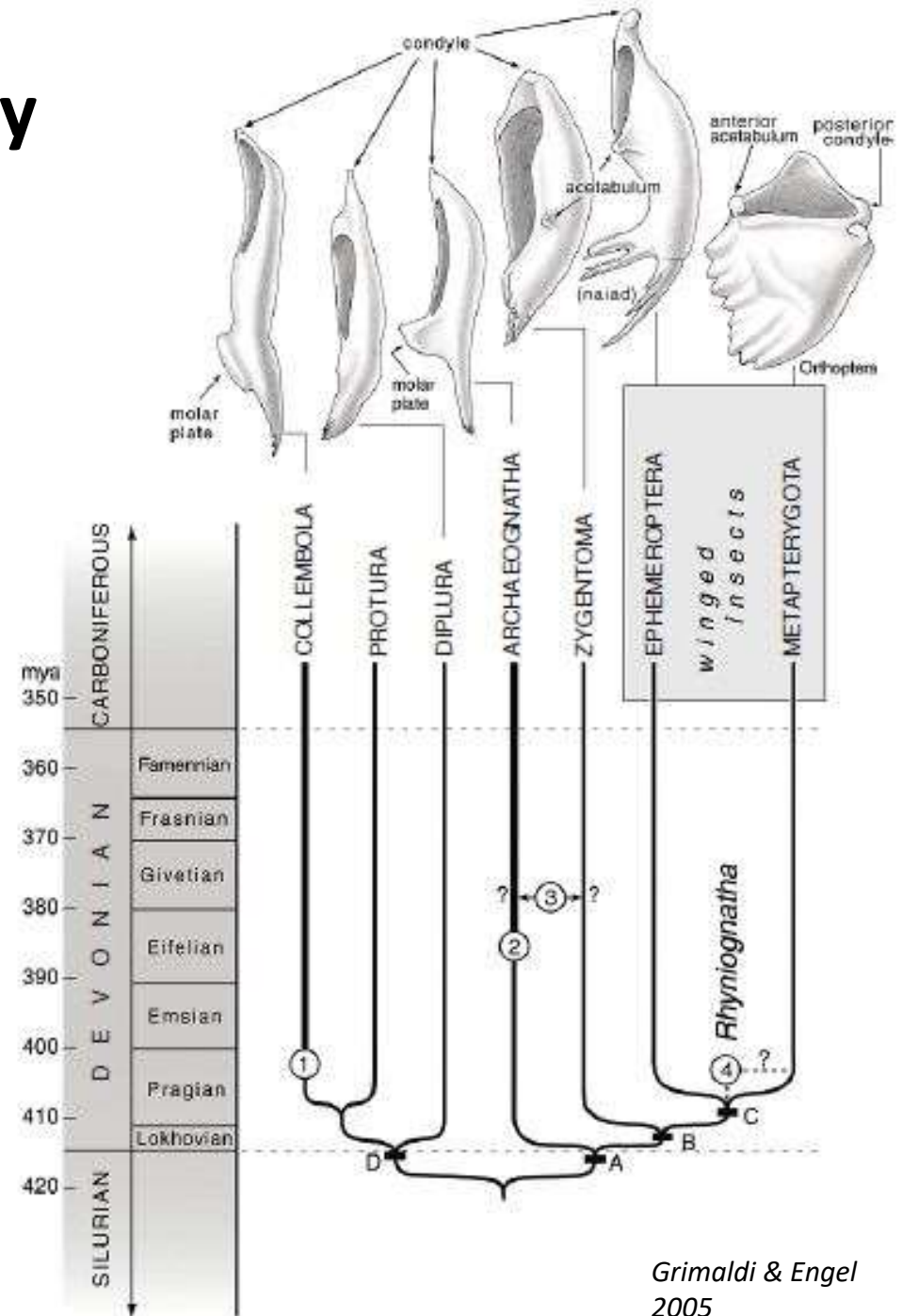

dikondylní

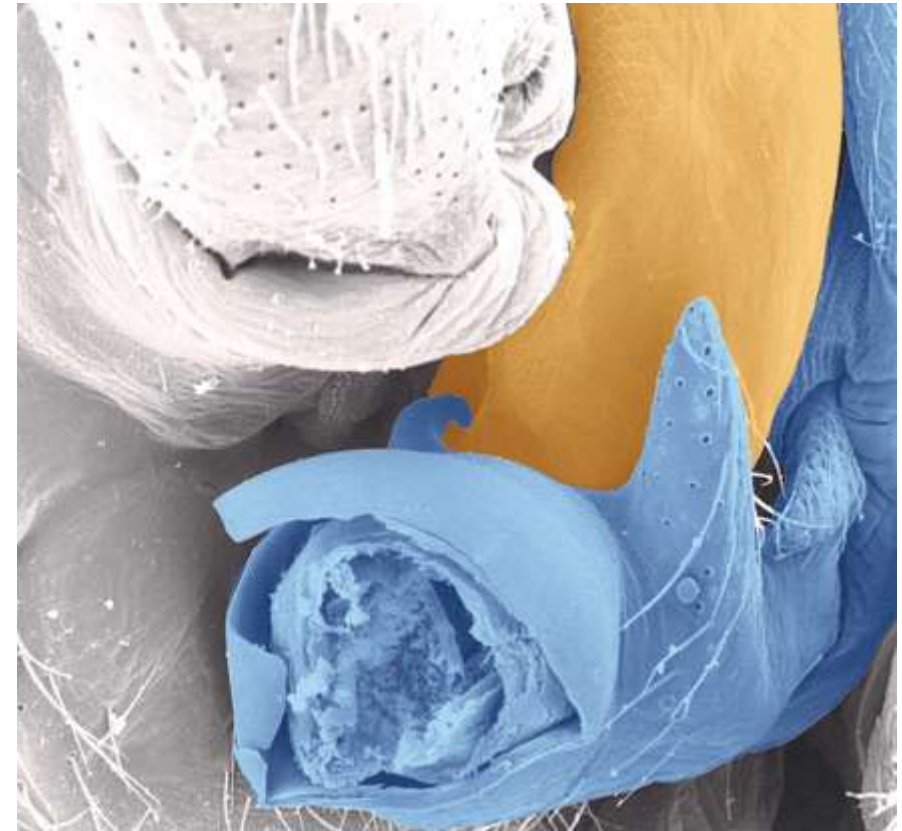
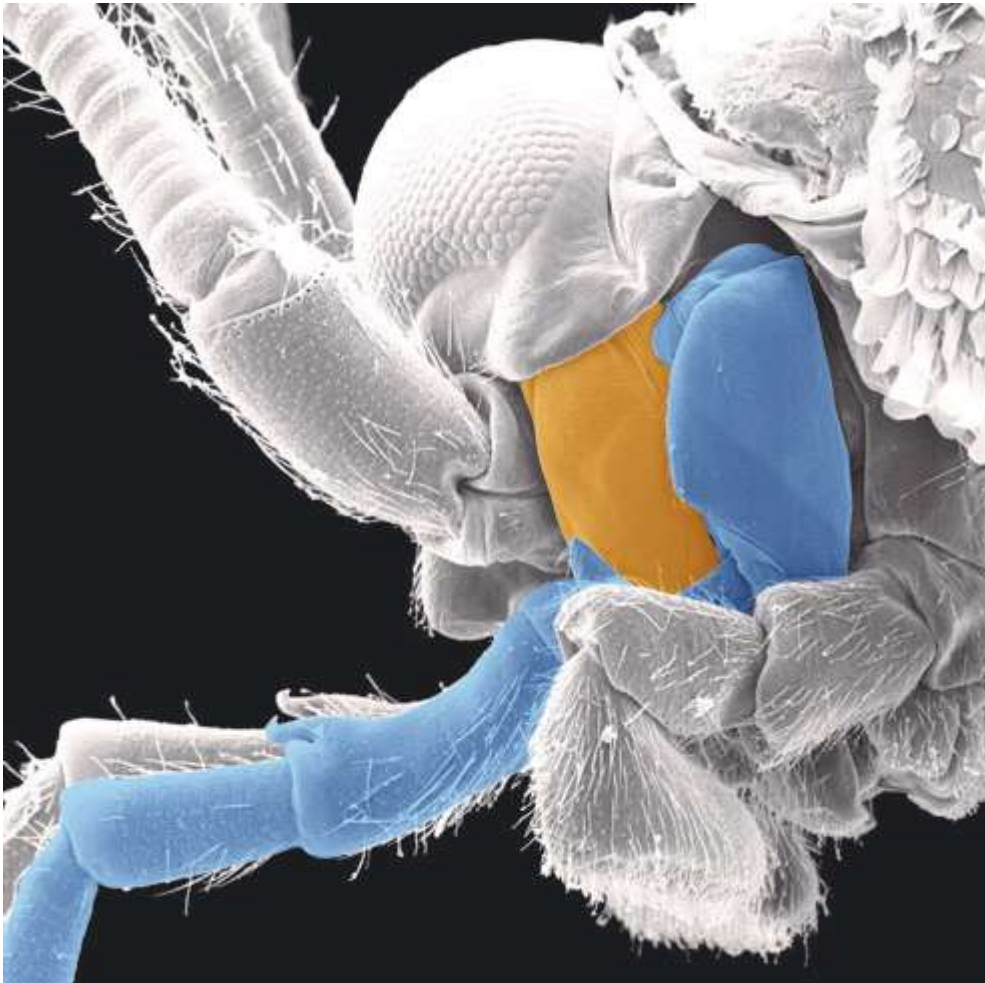
Dikondylní mandibuly

- vznik nového, sekundárního kloubu na mandibule-hlavové schránce
- synapomorfie Ectognatha, ale modifikace u Archaeognatha, Zygentoma a Ephemeroptera
- důsledek: omezení pohybu mandibuly do jedné roviny (již nerotuje, silnější stisk)
- podstatné rozšíření potravních možností (např. pyl, listy, predace) a mikrohabitatů (např. listové miny, vnitřek stonků, dřevo apod.)

Kusadla chvostnatek (Archaeognatha)

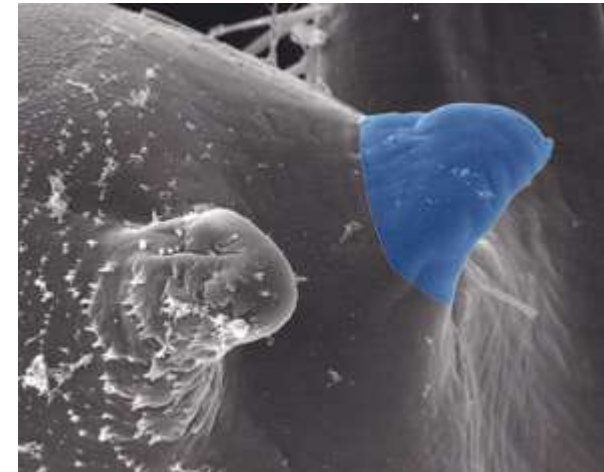
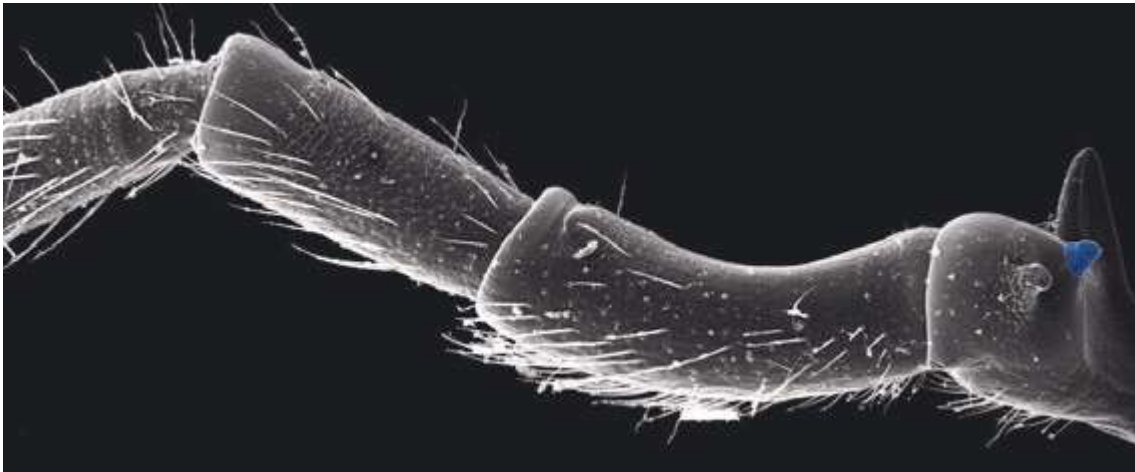
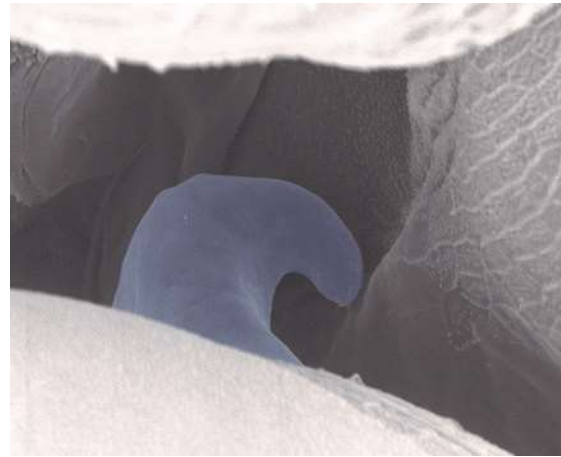
- mandibula je fixována výběžkem na bázi maxilárního palpu, jamka na mandibule je homologická s Dicondylia, spojení umožňuje rotaci

Blanke et al. 2015

Kusadla chvostnatek (Archaeognatha)

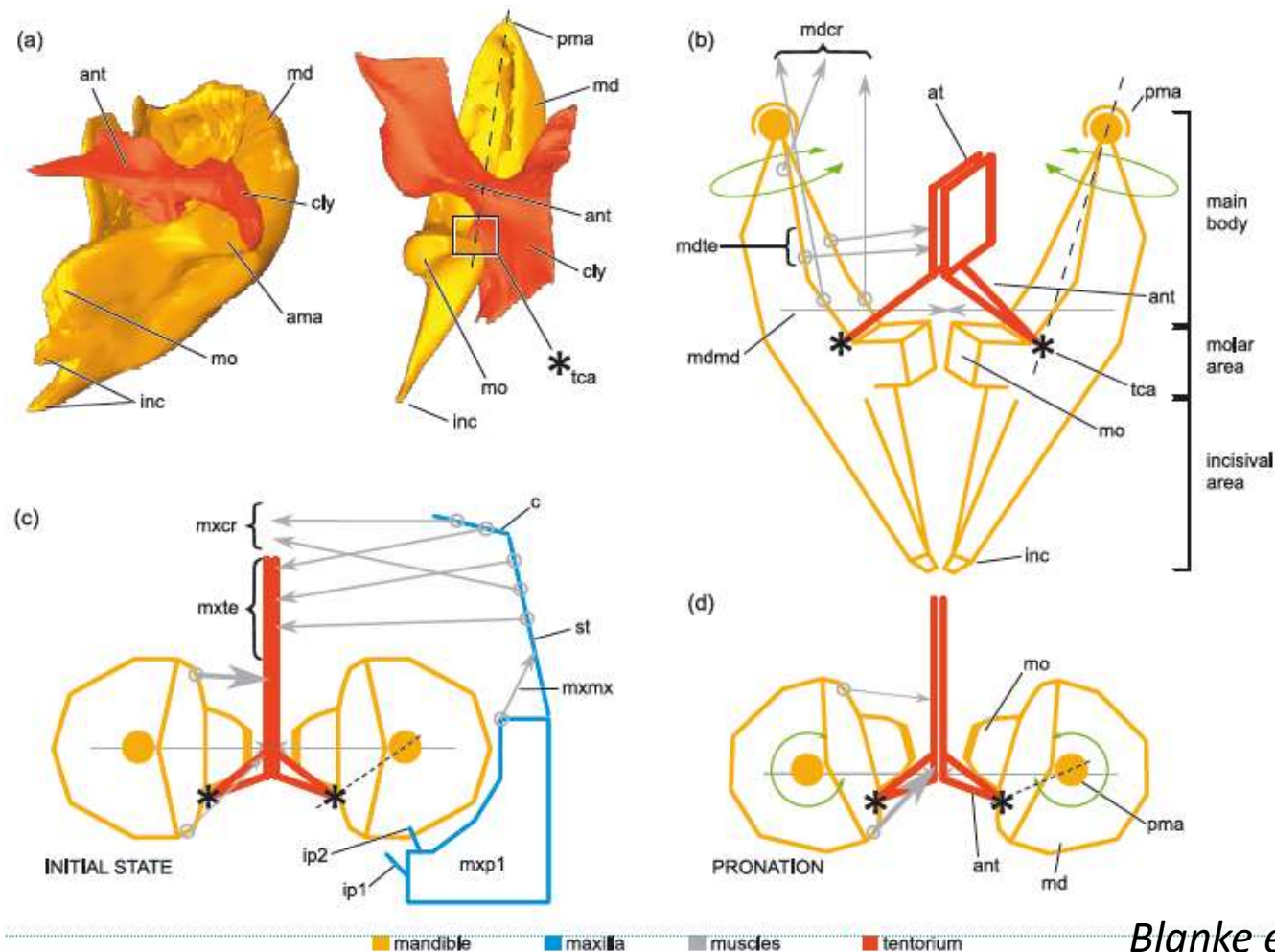
- mandibula je fixována výběžkem na bázi maxilárního palpu, jamka na mandibule je homologická s Dicondylia, spojení umožňuje rotaci

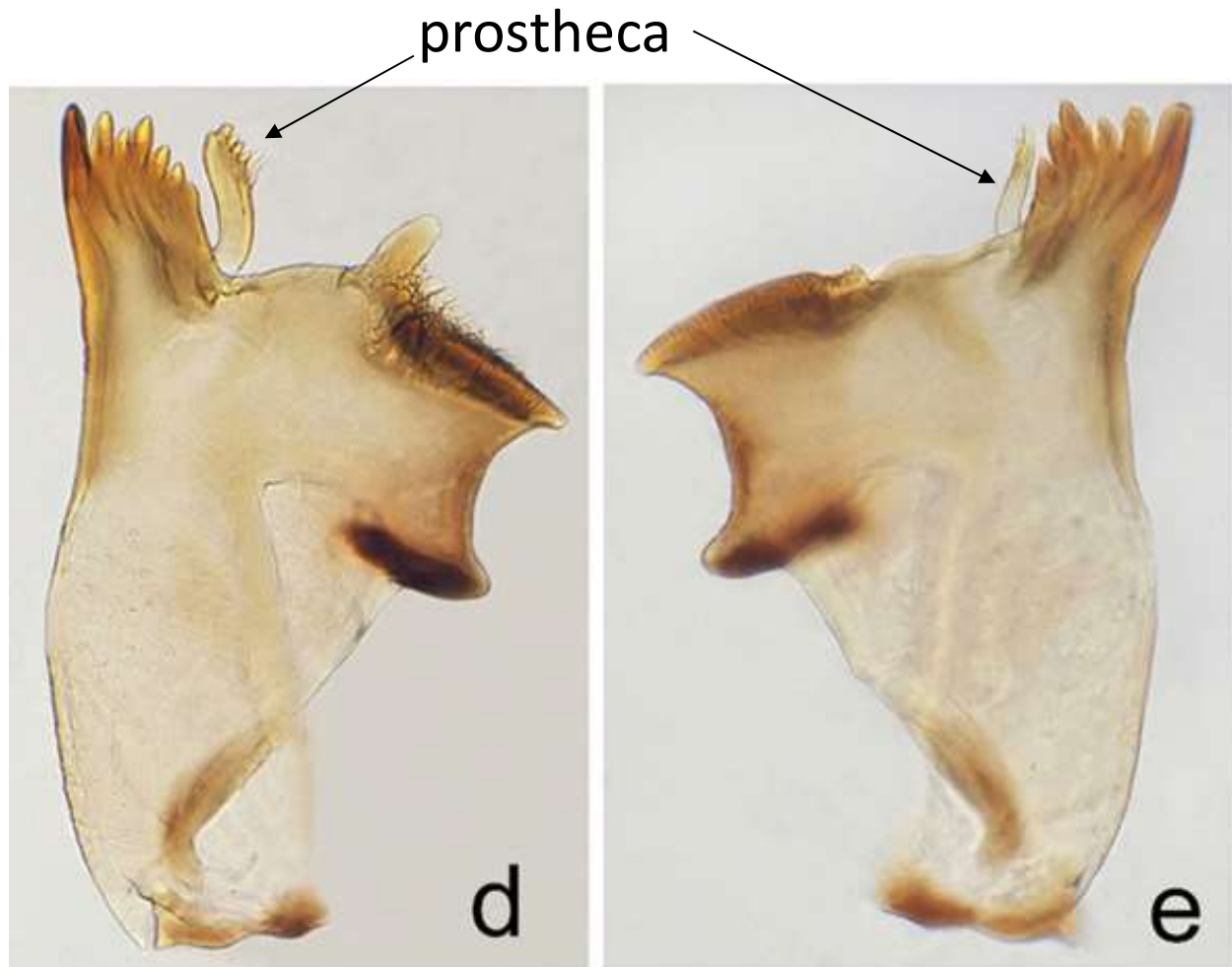
Blanke et al. 2015

Kusadla chvostnatek (Archaeognatha)

- mandibula fixována výběžkem na bázi maxilárního palpu, jamka na mandibule je homologická s Dicondylia, spojení umožňuje rotaci

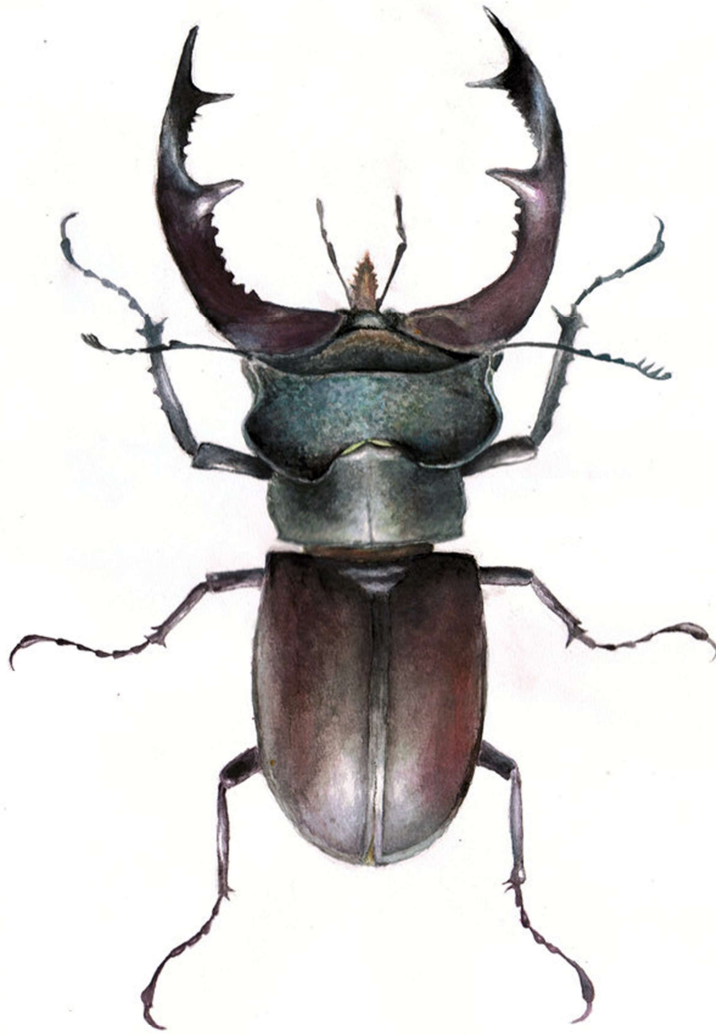
Kusadla larev jepic – lacinia mobilis (prostheca)

Shi & Tong 2015

Vyskytuje se u Diplura a výjimečně i některých pterygotních řádů

Hypertelie mandibul

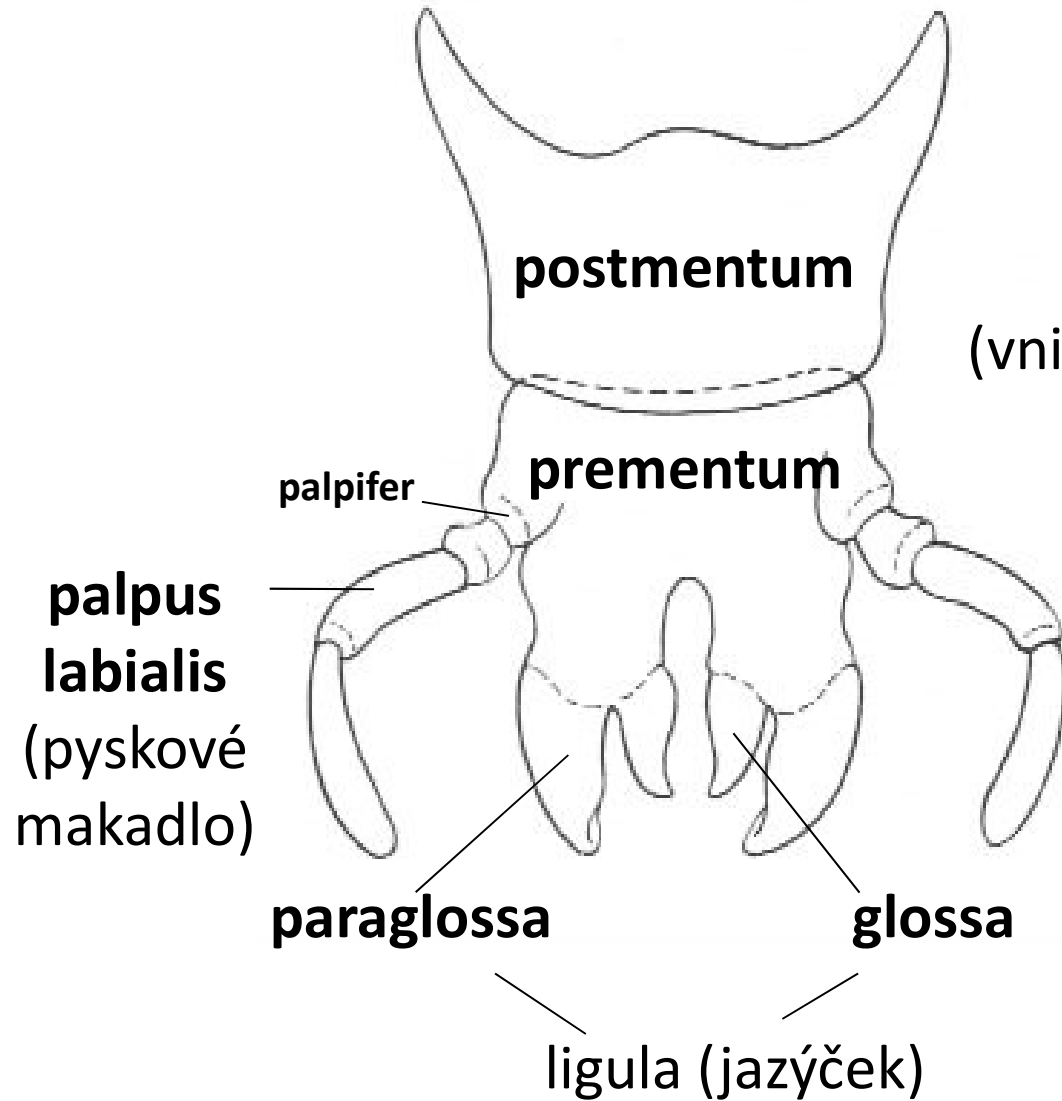
Lucanus cervus
(Coleoptera: Lucanidae)

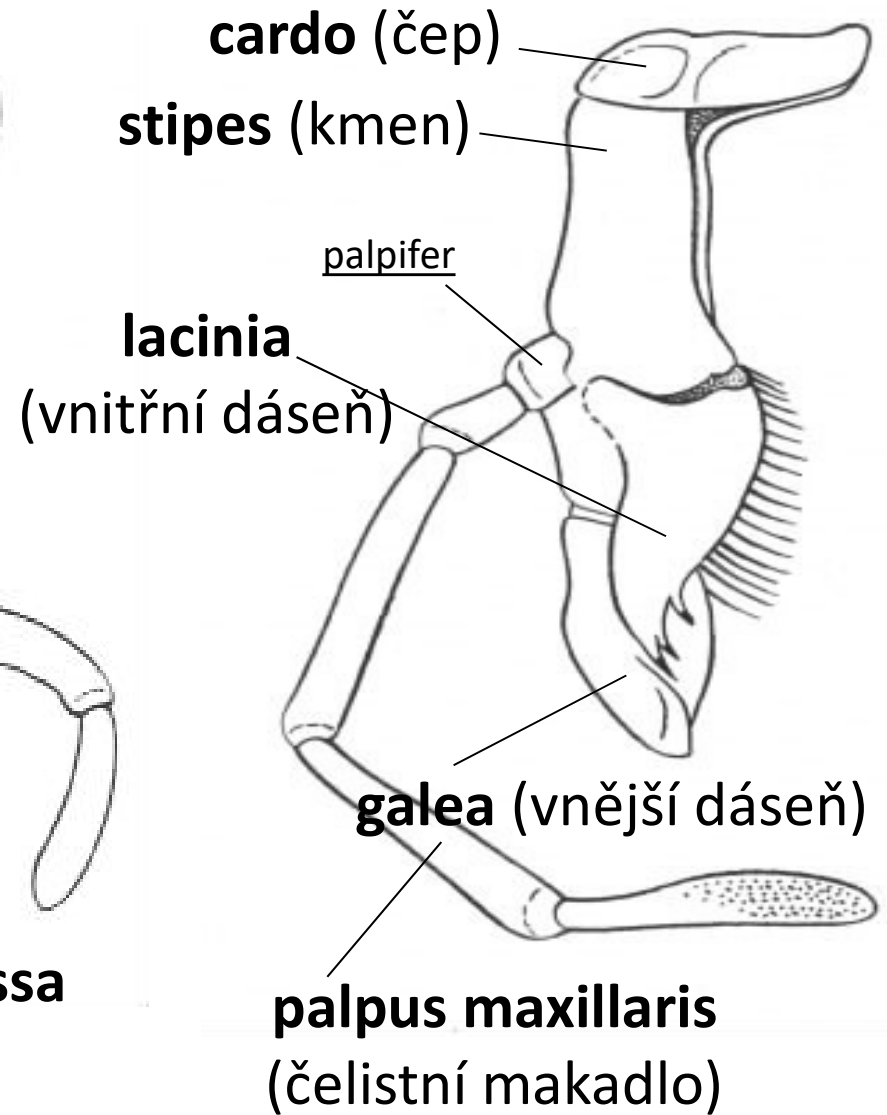
Corydalis sp. (Megaloptera)

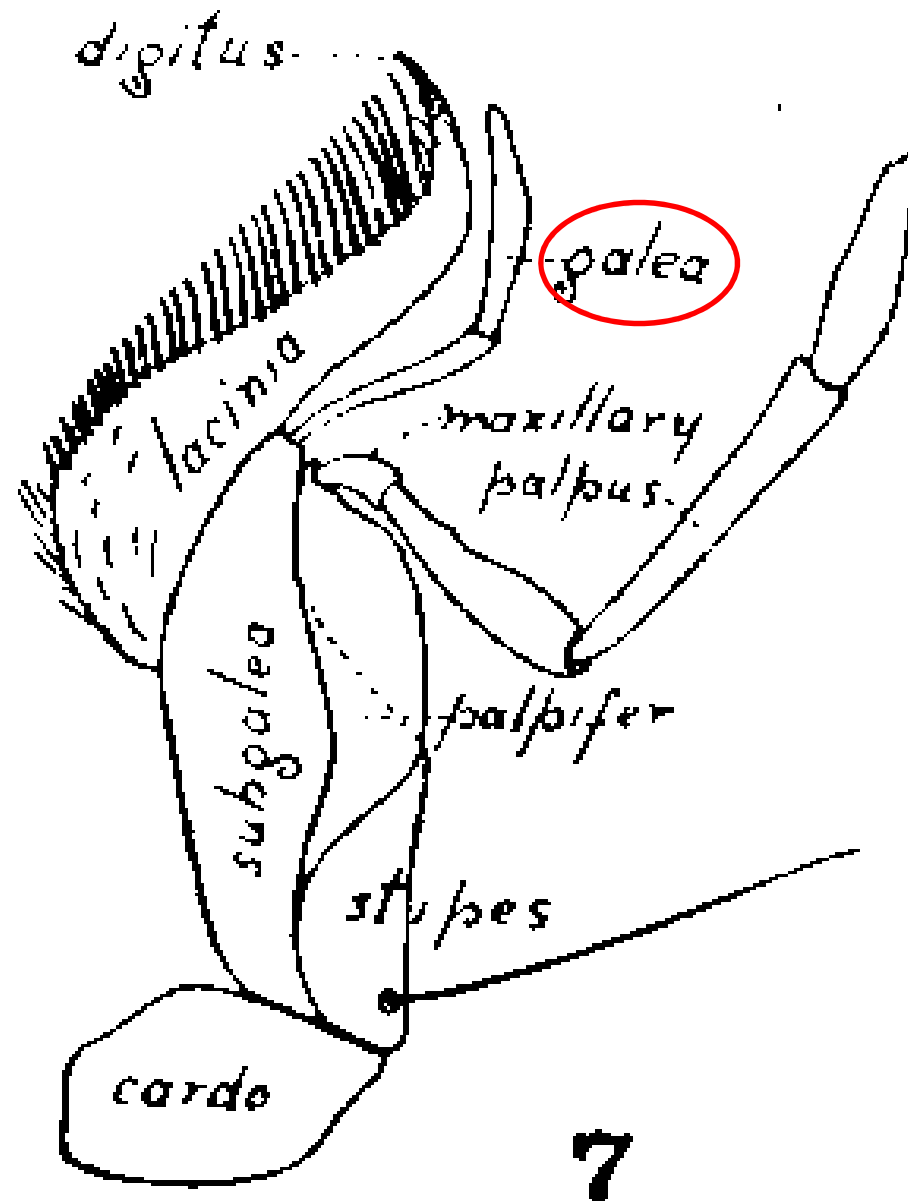
Labium

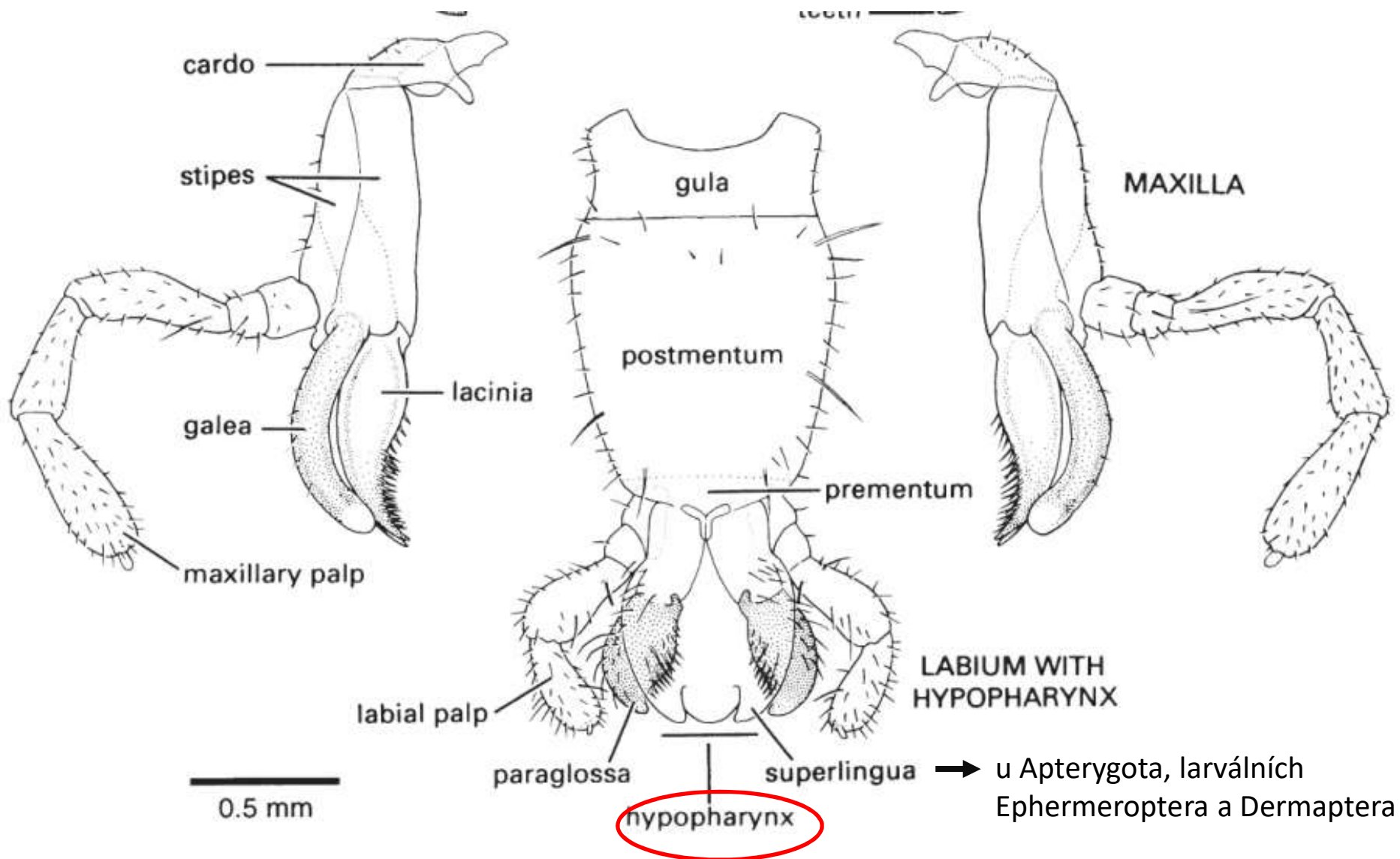

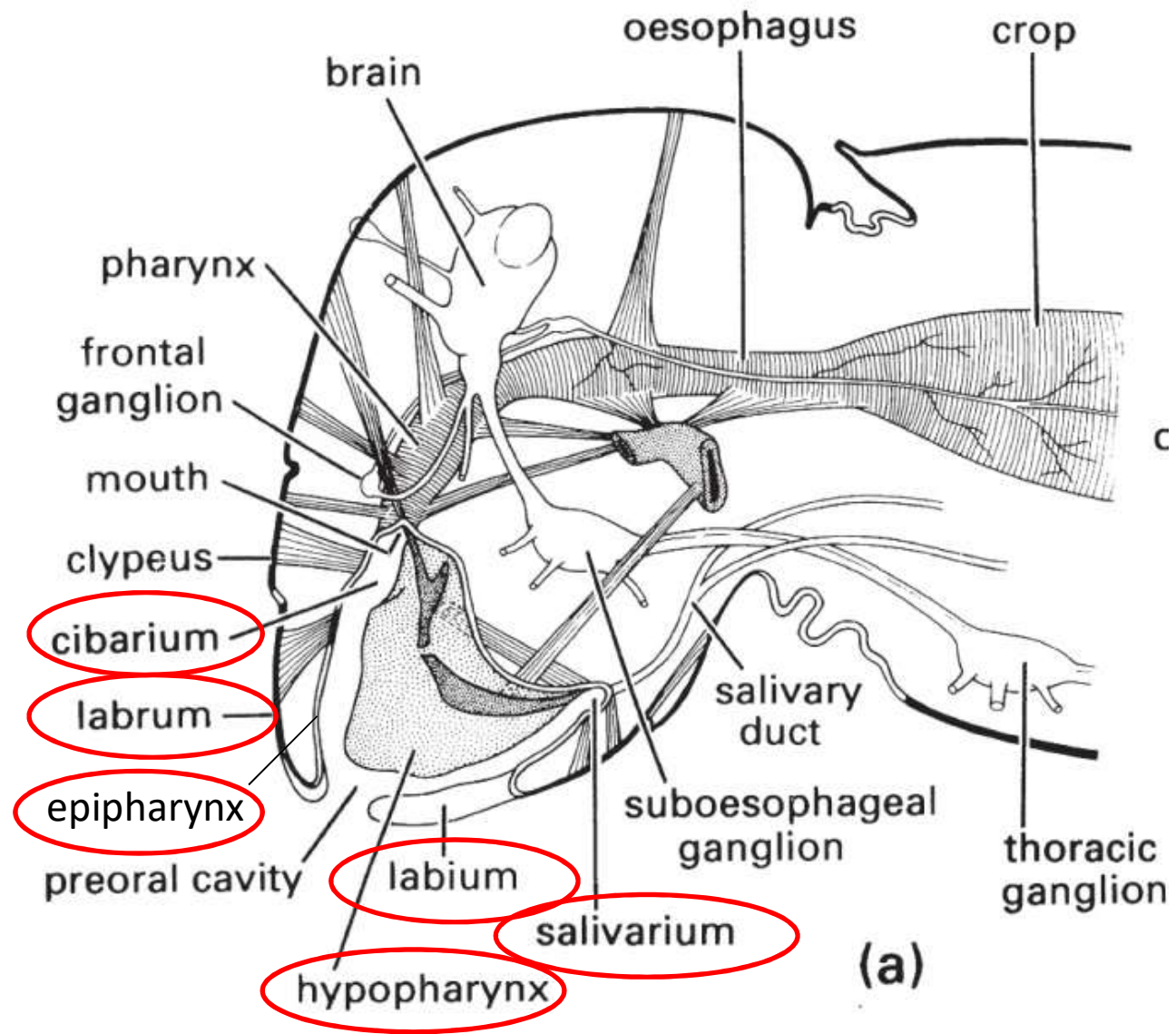
Maxilla

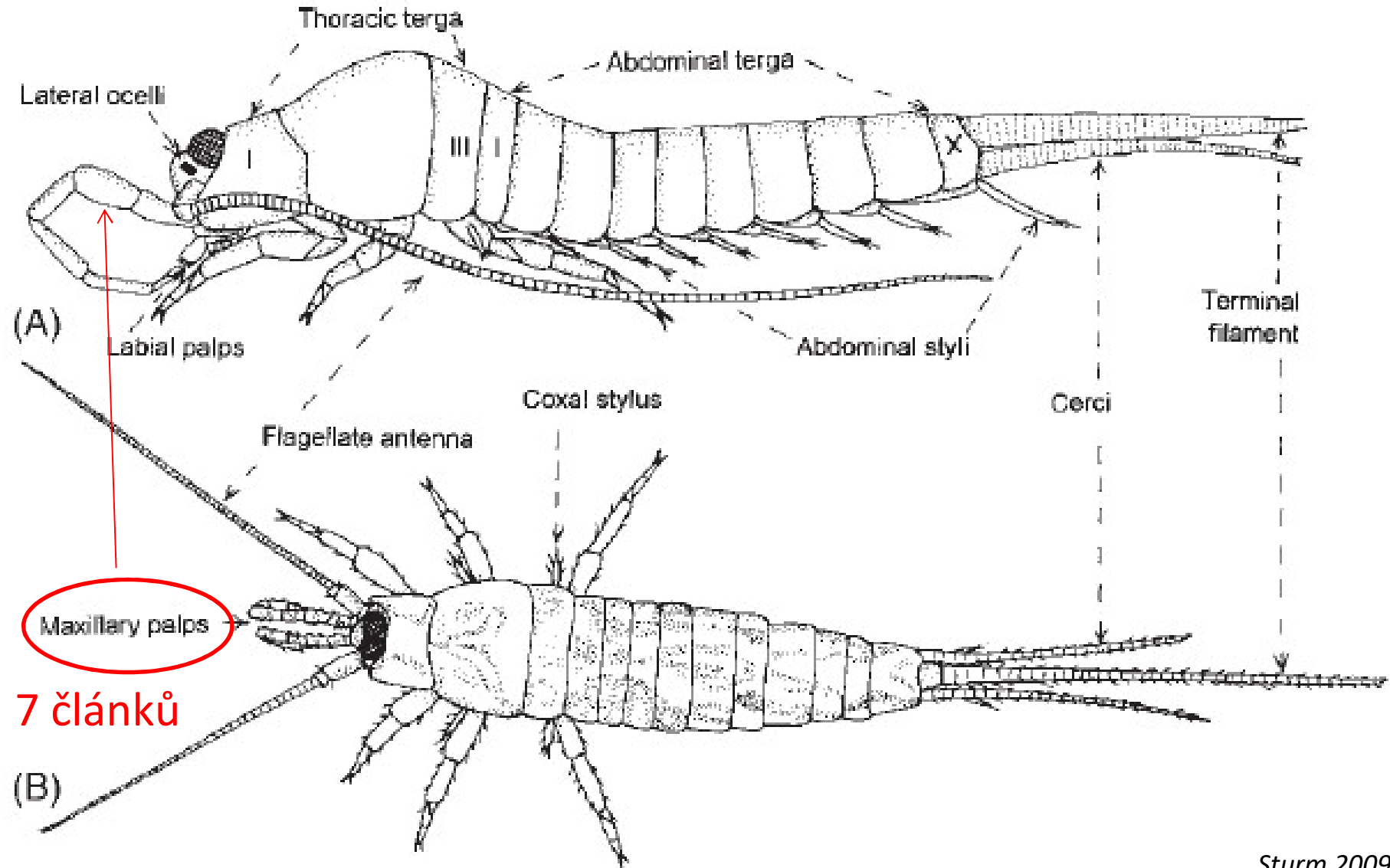
Coleoptera: Adephaga
(střevlíci, potápníci)
- článkovaná galea,
apikální část
připomínající palpus -
Hexapalia

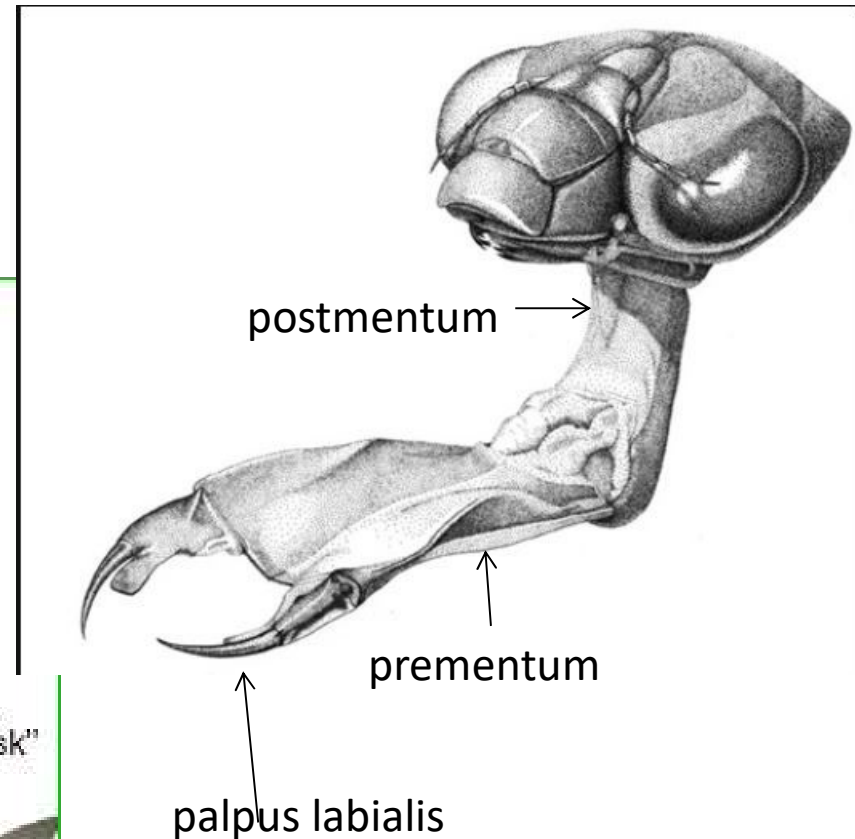
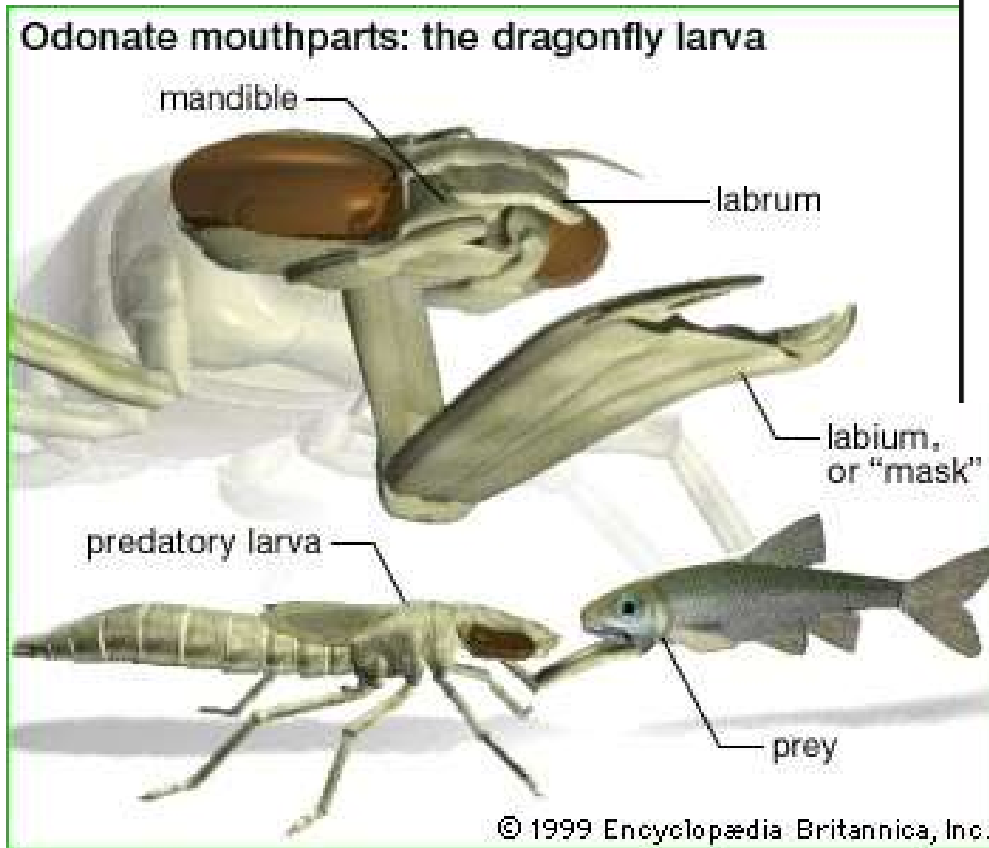

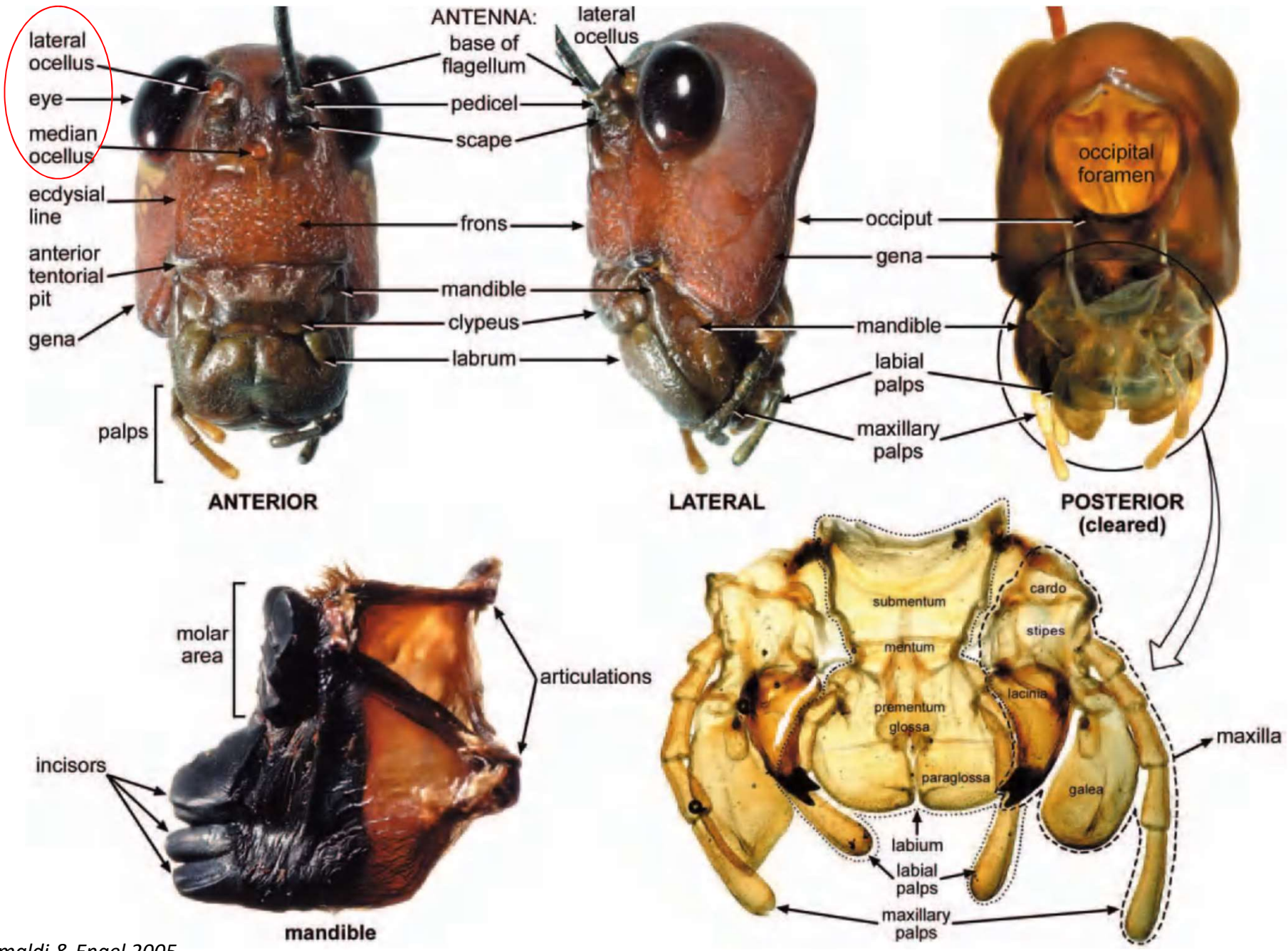
ARCHAEOGNATHA (chvostnatky)

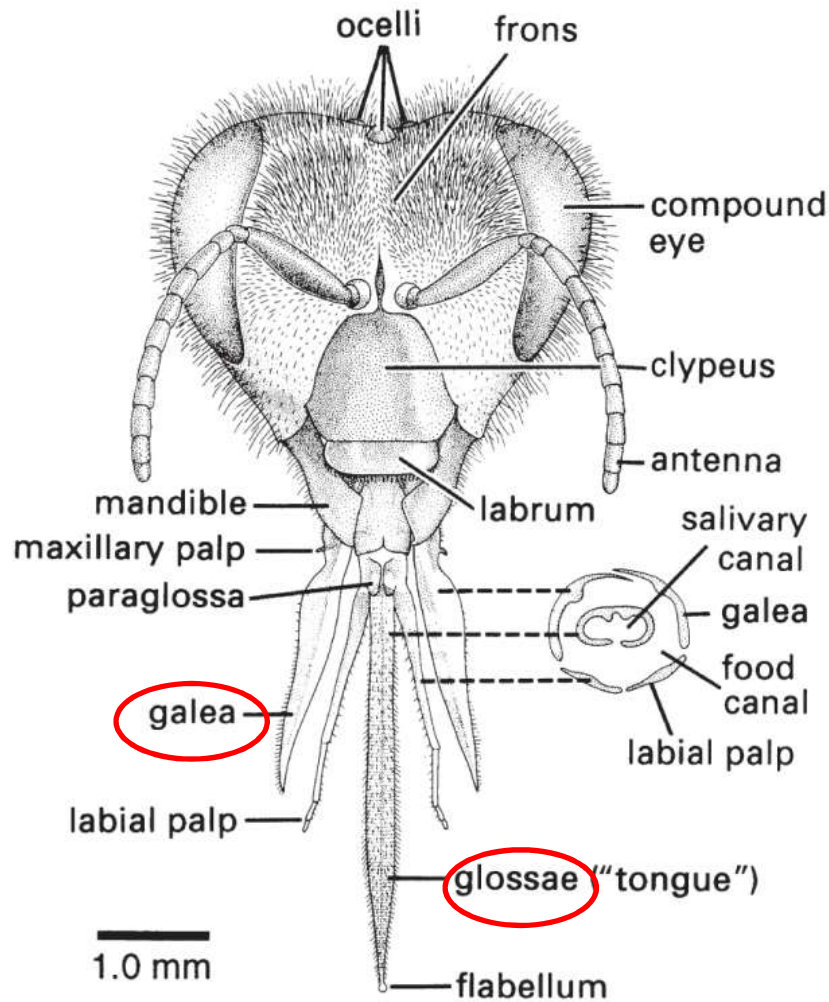
Modifikace labia u larev vážek

- labiální maska k uchvácení kořisti (*sit-and-wait* strategie)

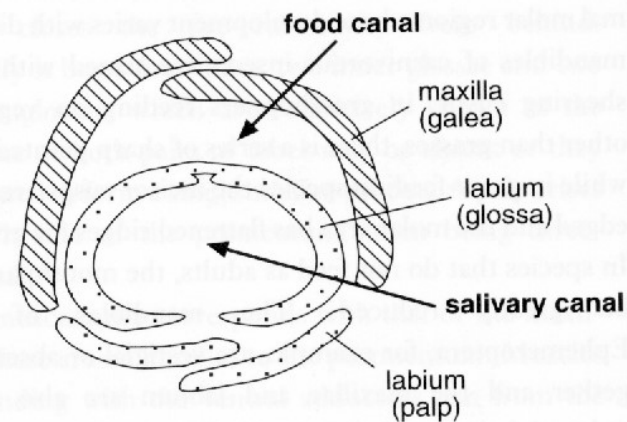

Kousavě-lízavé ústní ústrojí (maxillo-labiální komplex, včely)

d) Hymenoptera - Apidae

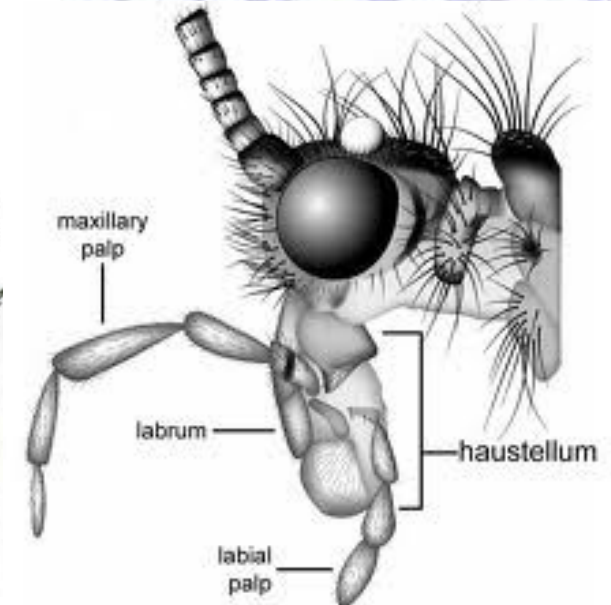
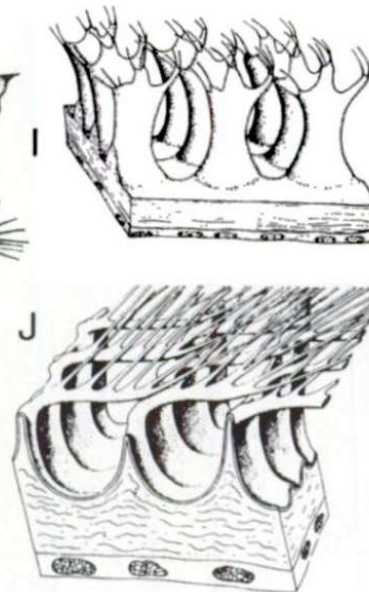
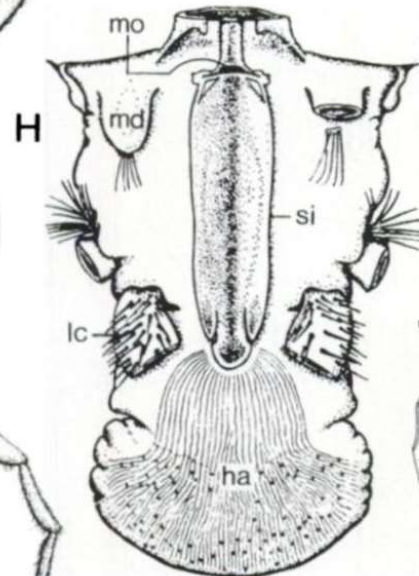
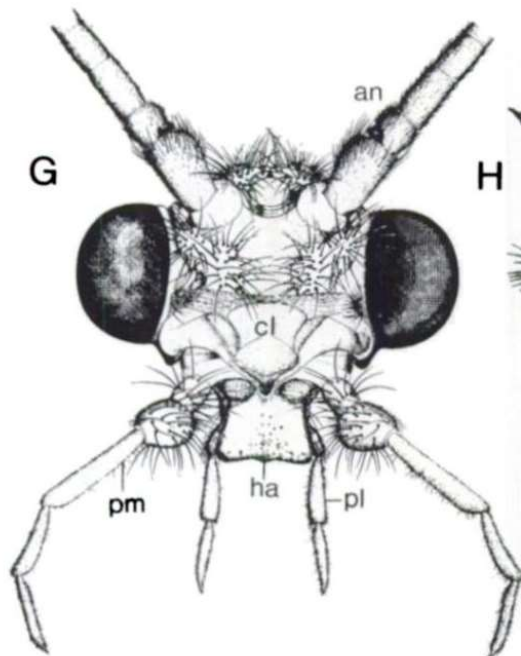
- lízání/sání nektaru: pohyb „jazyka“ dopředu a zpět + cibariální pumpa
- silná redukce maxilárních palp
- funkce kusadel: zpracování vosku a pryskyřice (stavba hnízda), krmení larev a královny, čištění, boj, odstraňování mrtvol a nečistot z hnízda

Trichoptera (chrostíci)

ústní ústrojí – lízavě-savé (modifikované)

- haustellum (přetvořené prelabium + hypopharynx), vychlípitelné
- zakrnělé mandibuly
- maxilární makadla (1 – 5 článků)
- labiální makadla (3 články)

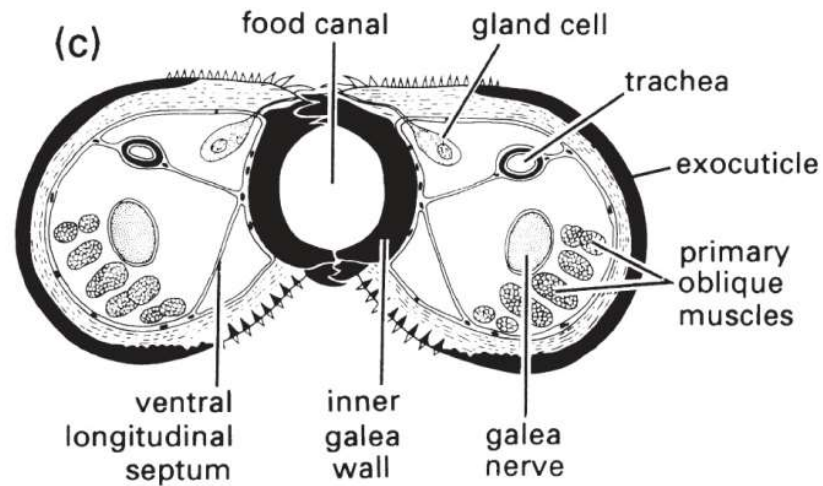
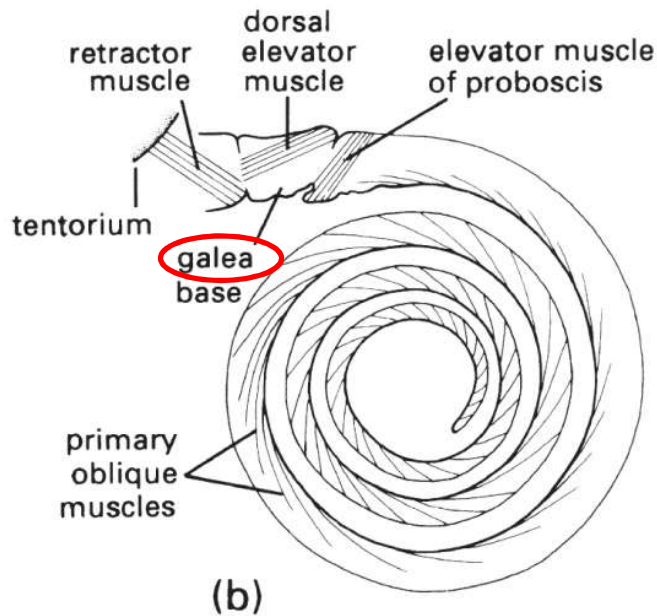
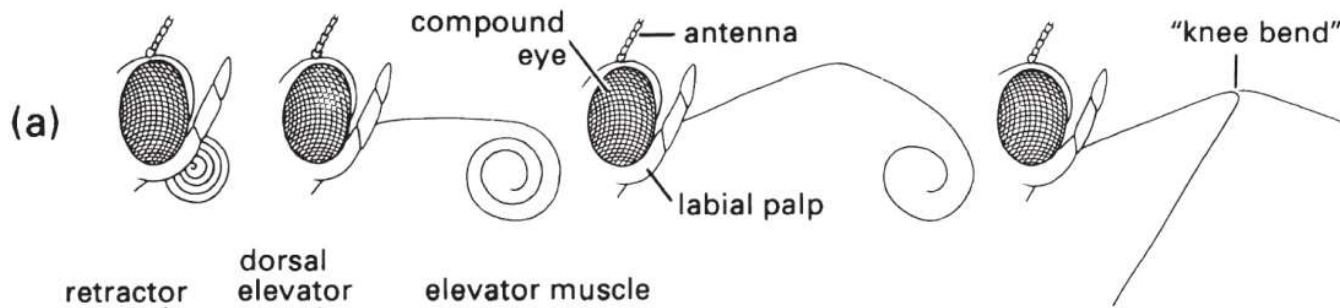
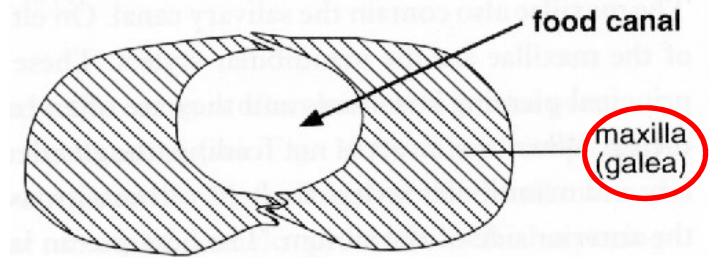
Klemm 1966, Malicky 1973

Holzenthal et al. 2007

Lízavě-savé ústní ústrojí (haustellární typ, motýli)

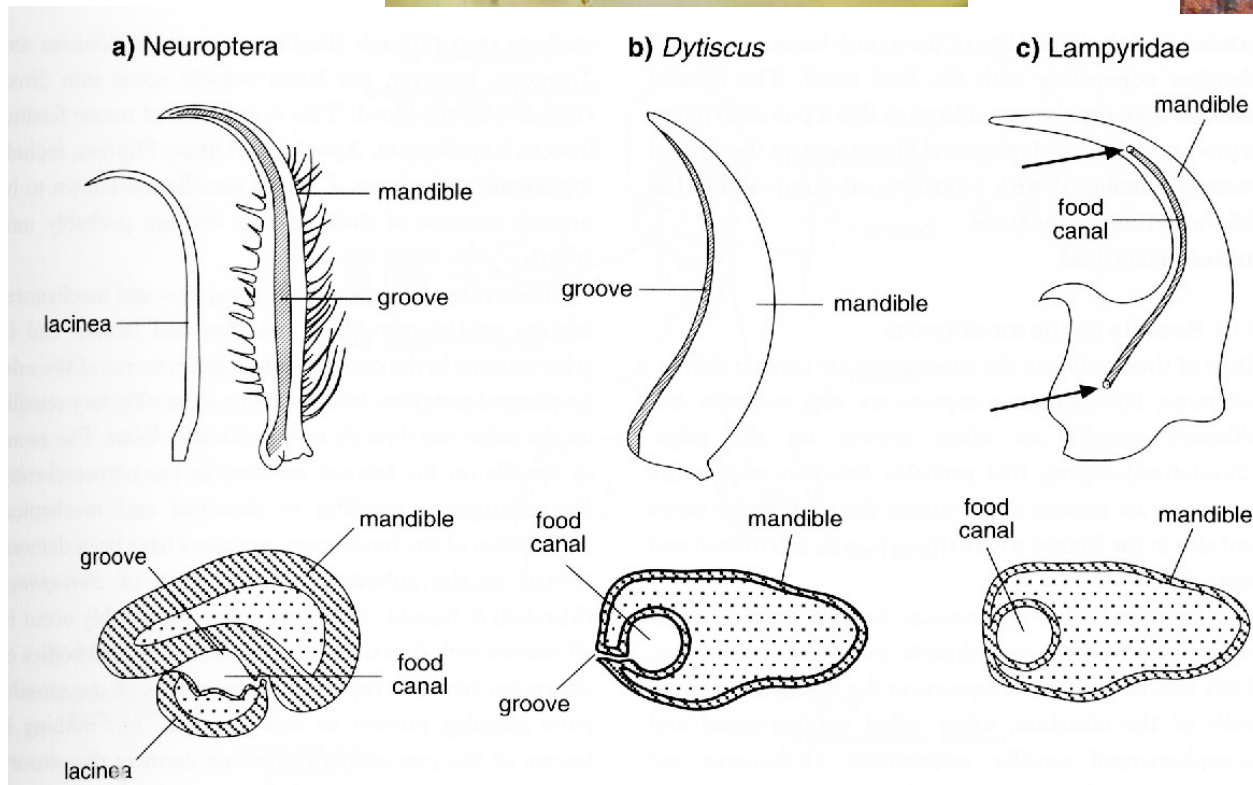
- sosák = proboscis
- extrémně prodloužená galea
- narovnání sosáku tlakem hemolymfy, sání svaly cibaria/pharyngu, stahování svaly

c) Lepidoptera

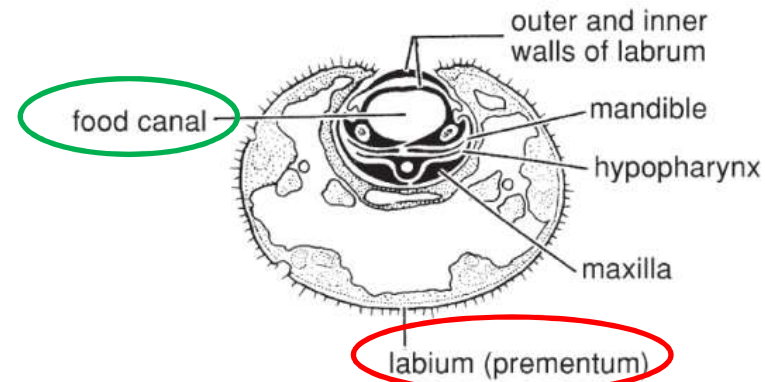
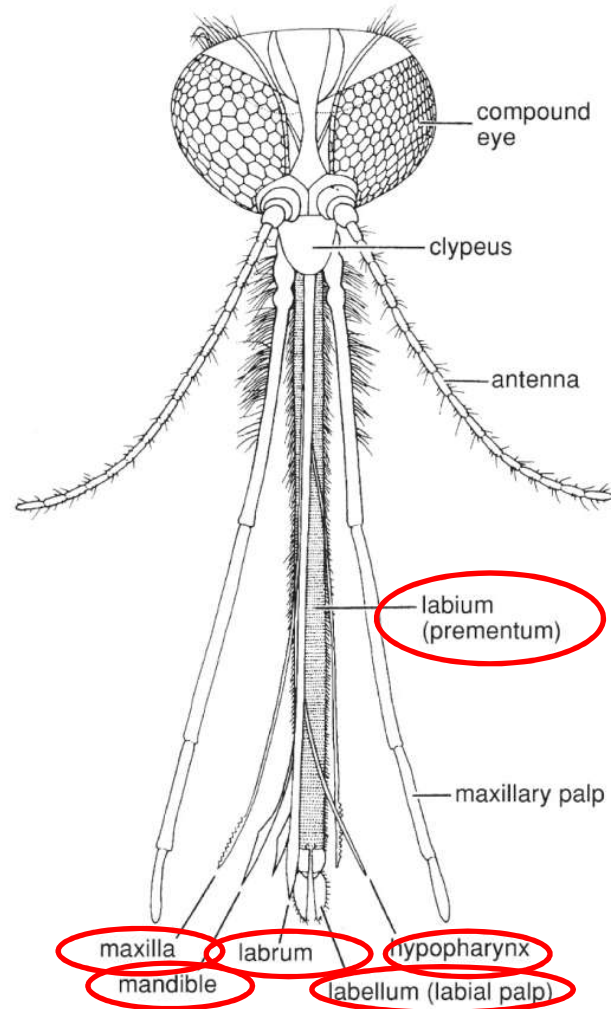
Bodavě-savé ústní ústrojí – jednoduché typy (Coleoptera, Neuroptera)

- extraorální trávení
- Neuroptera: redukce labra a maxilárních palp, labiální palpy zachovány, cibariální pumpa

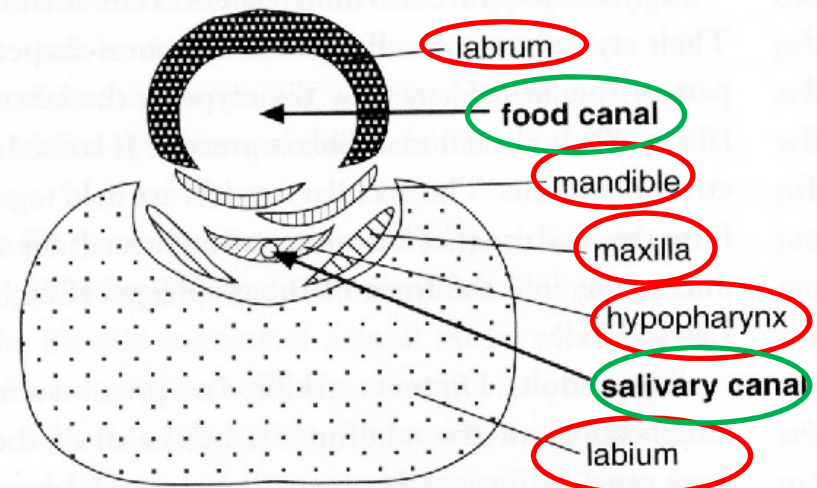

Bodavě-savé ústní ústrojí (krevsající „bazální“ skupiny Diptera)

- komáři (Culicidae), muchničky (Simuliidae), pakomárci (Ceratopogonidae), koutule (Psychodidae: Phlebotominae), ovádi (Tabanidae) – liší se délkou sosáku
- labium tvoří nebodavý obal (zůstává vně hostitele) pro bodací komplex 5 styletů (prodloužené maxilly, mandibuly a hypopharynx) a potravný kanálek vně labra, na konci je labellum se smyslovými orgány; antikoagulační sliny jsou vylučovány z kanálku v ostře zakončeném hypopharyngu

e) Diptera - Ceratopogonidae

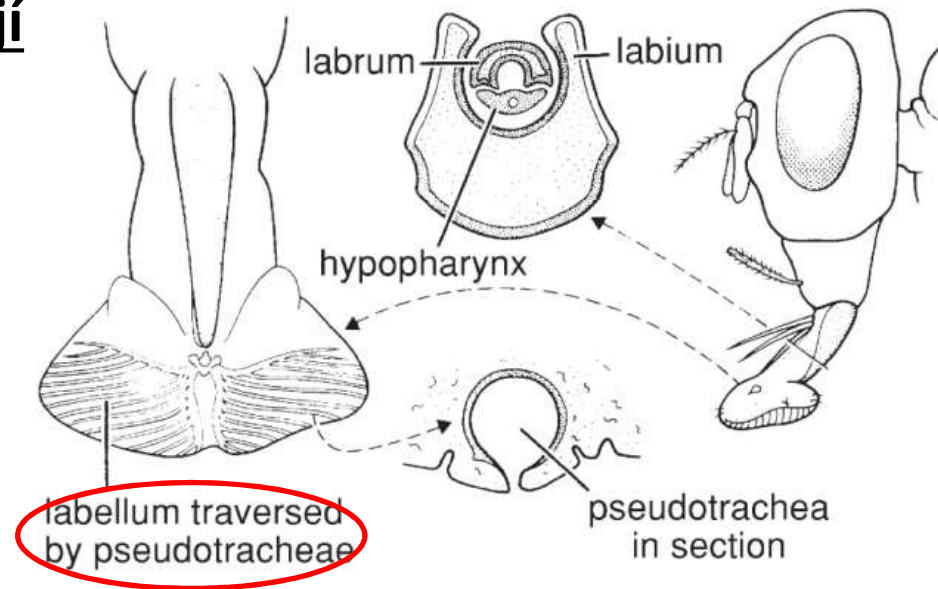
Diptera: Culicidae (komárovití)

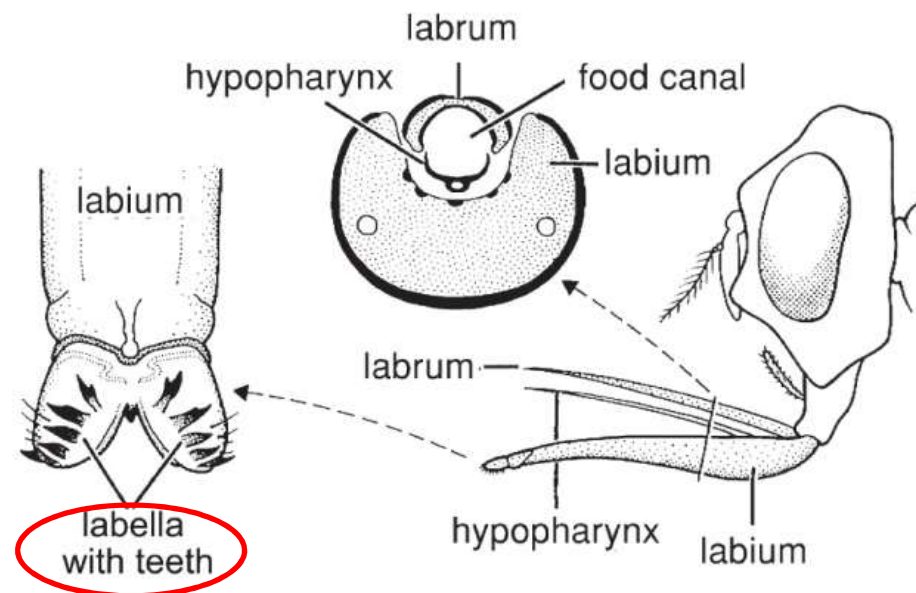
Diptera: Tabanidae (ovádovití)

Lízavé/bodavě-savé ústní ústrojí (Diptera: pravé mouchy)

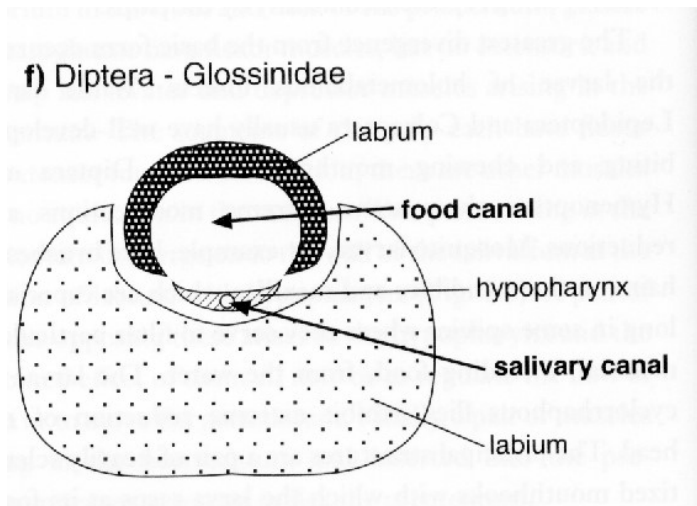
- redukce mnoha částí
- dominantní labium, labelly modifikovány na nasávací „houbu“ (např. Muscidae), uplatňují se kapilární síly a 3 svalové pumpy – prelabrální, labrální a cibariální
- krevsající druhy (Muscidae – např. *Stomoxys calcitrans*, Glossinidae – tse-tse) mají prodloužené labrum a labium s ozubenými labellami

(a)

(b)

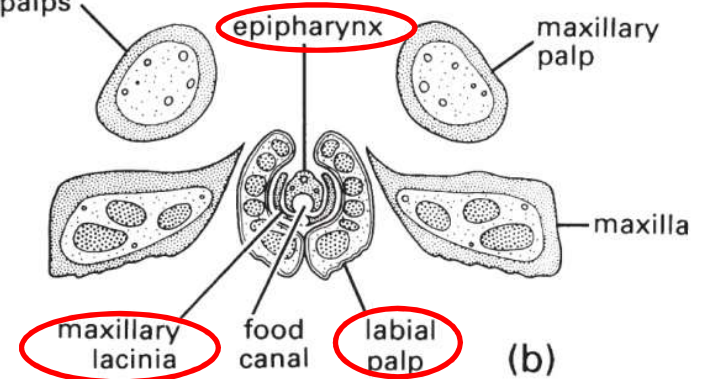
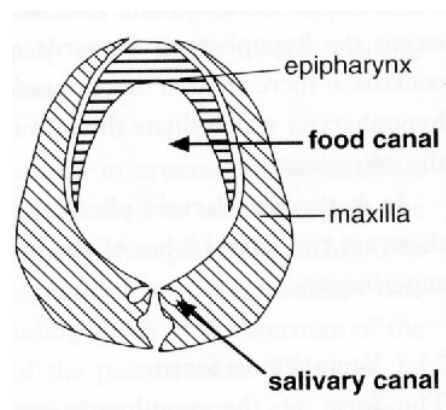
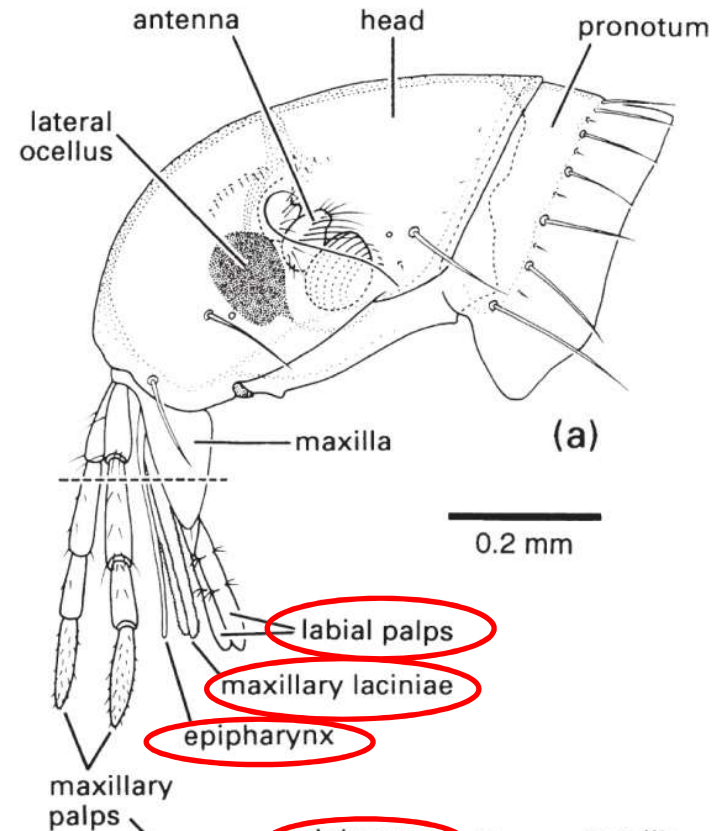
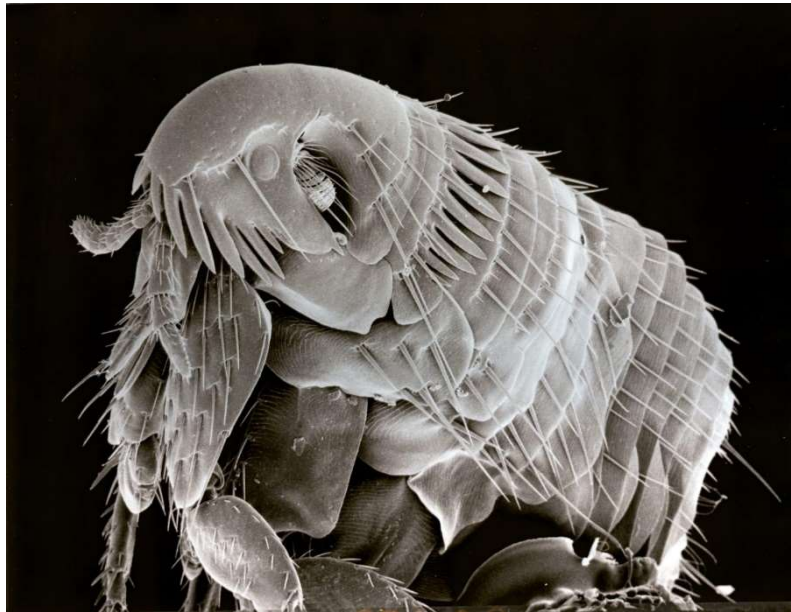
©PIOTR NASKRECKI 2014

Diptera: Glossinidae: *Glossina* sp. (bodalka tse-tse)

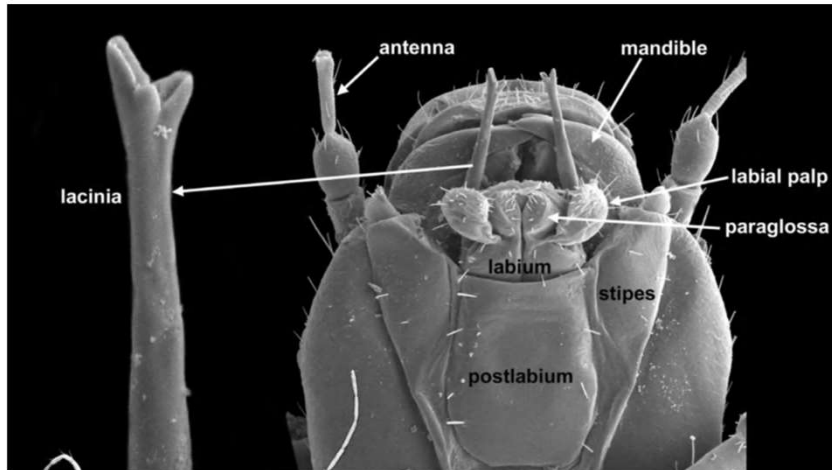
Bodavě-savé ústní ústrojí (Siphonaptera: blechy)

- sosák: 1 stylet z labra (epipharynx) + ostré lacinie čelistí, přidržované labiálními palpami

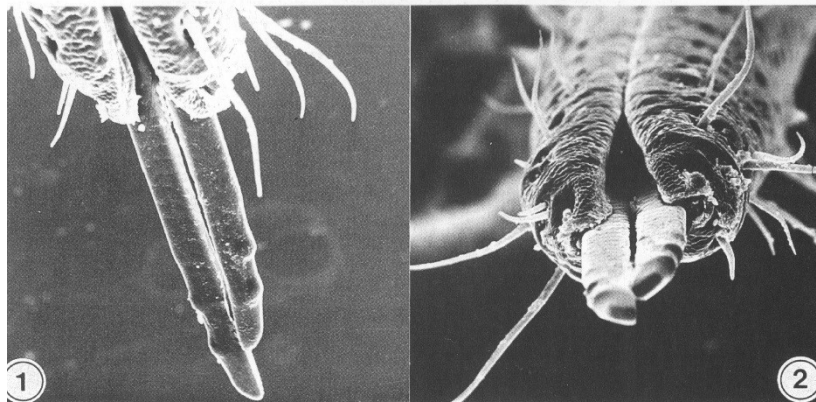

PARANEOPTERA: tendence k prodlužování laciní

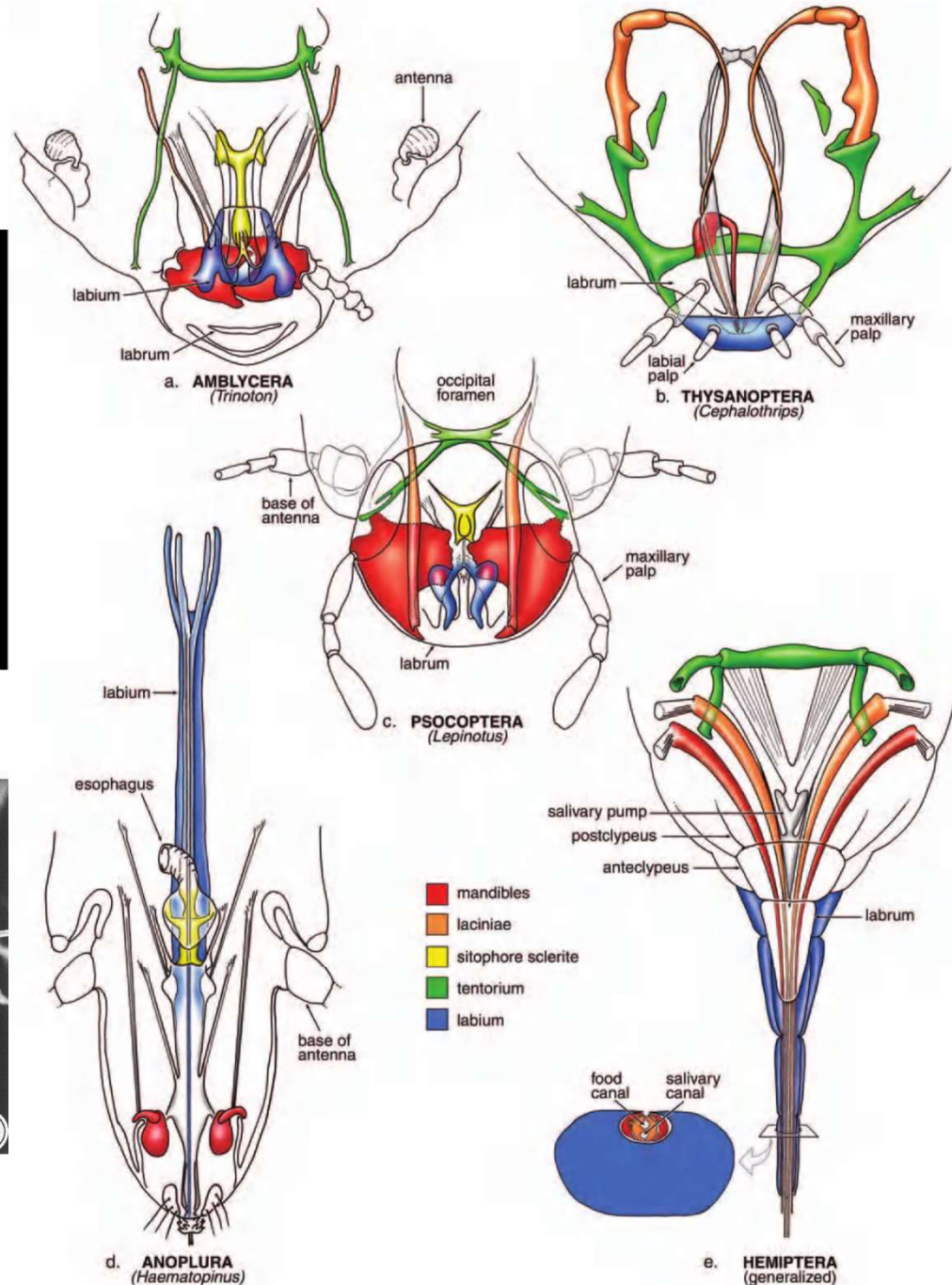

PSOCODEA

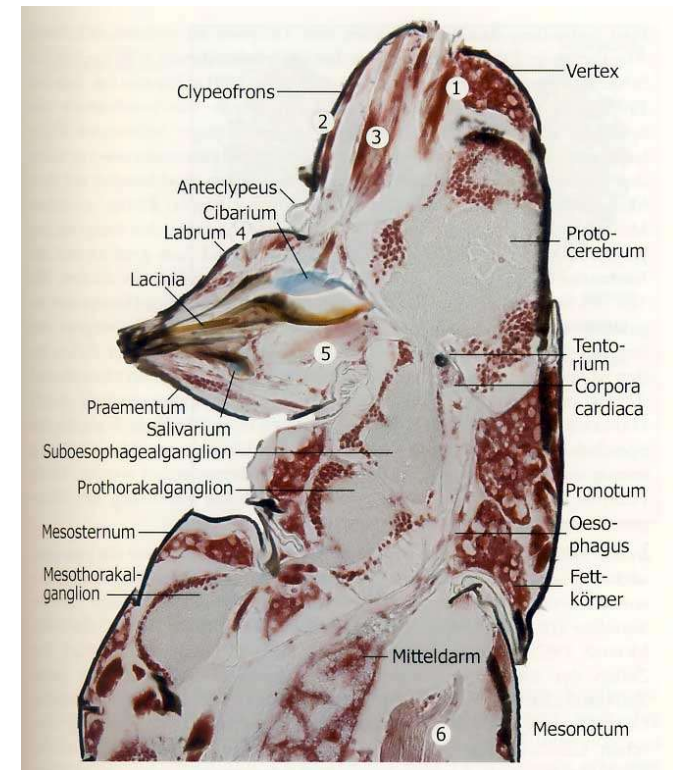
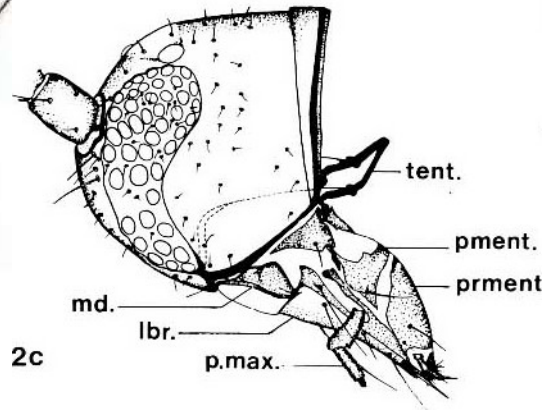
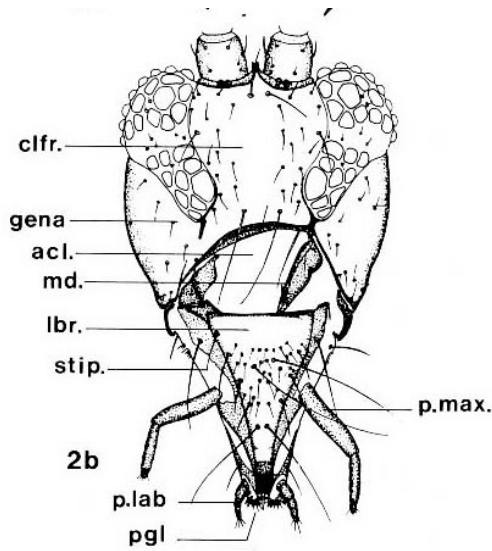
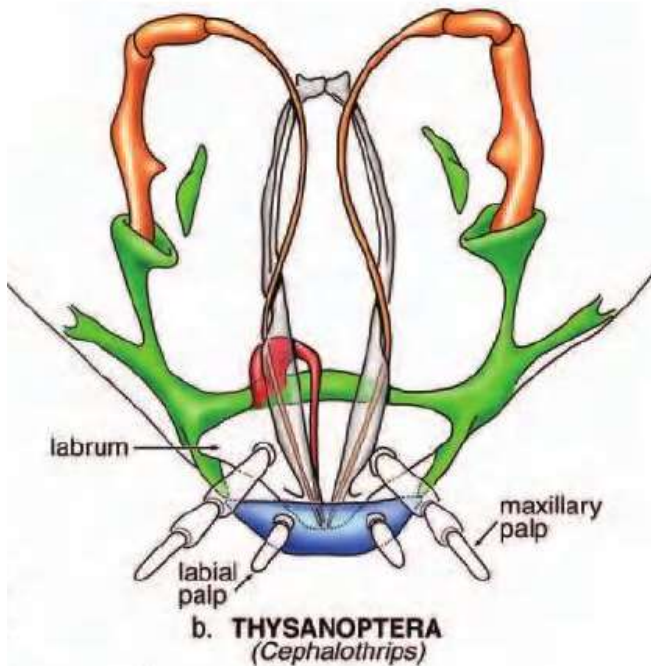
HEMIPTERA

Grimaldi & Engel 2005
Boulard & Mondon 1995

Bodavě-savé ústní ústrojí (Thysanoptera: třásněnky)

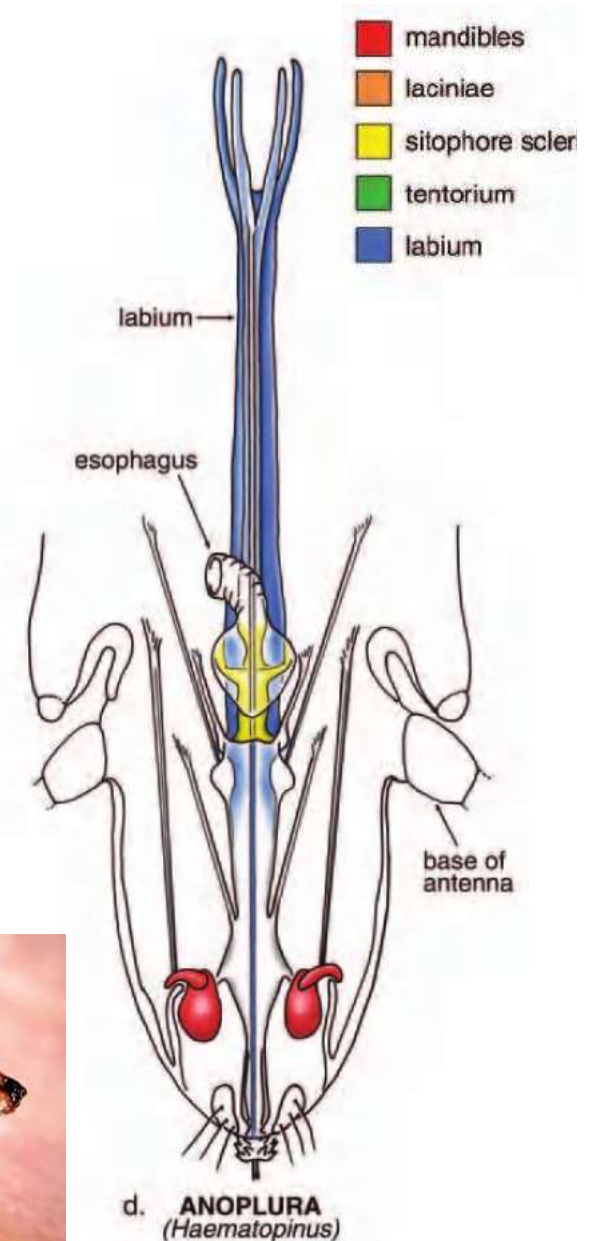
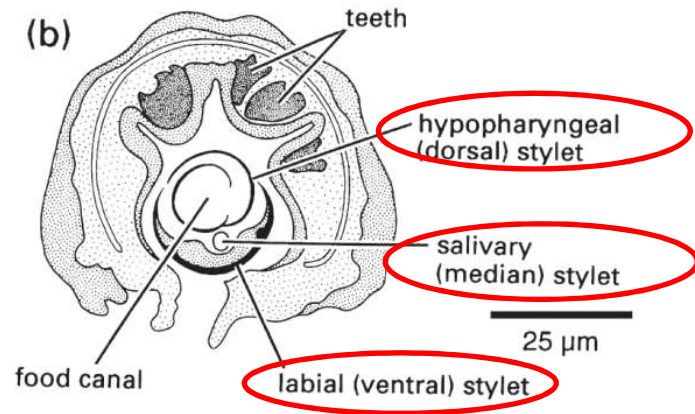
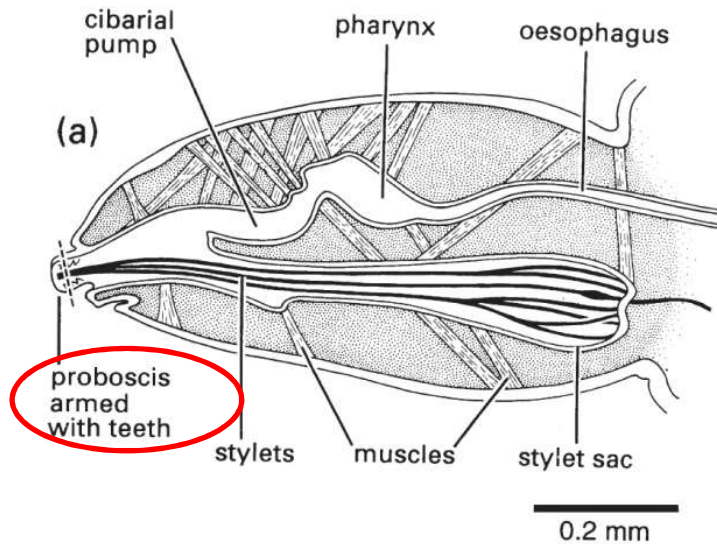
- asymetrická stavba
  - ústní kužel (labrum+labium)
  - pár maxilárních styletů (stipites+laciniae), při vysunutí na konci do sebe zakloubené do trubicovitého útvaru k sání: 1 kanál (nemají slinný kanál, žlázy ústí do oesophagu), subterminální otvor
  - nepárový stylet z levé mandibuly (pravá md. zcela redukována) –propichuje substrát
  - pár čelistních a zkrácených pyskových makadel

Grimaldi & Engel 2005
Moritz 2006

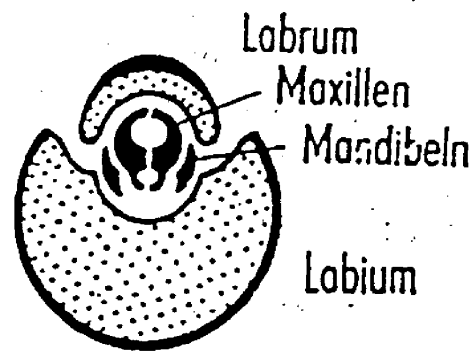
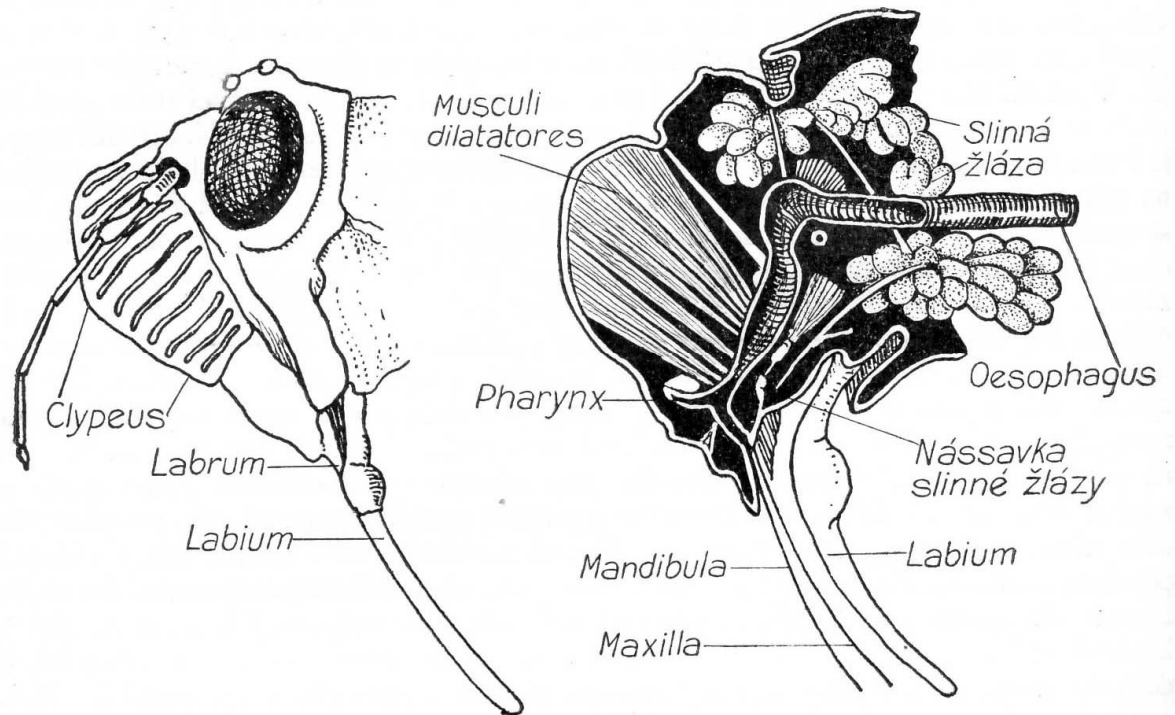
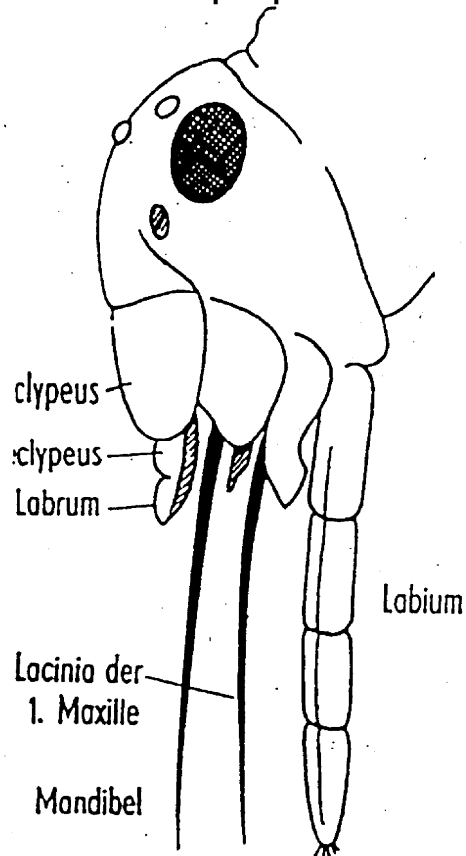
Bodavě-savé ústní ústrojí (Psocodea: Anoplura – vši)

- 3 nepárové stylety (hypopharynx, salivarium, labium) uložené ve ventrálním vaku uvnitř hlavy
- malý vychlipitelný sosák se zoubky k přidržení se na hostiteli během sání

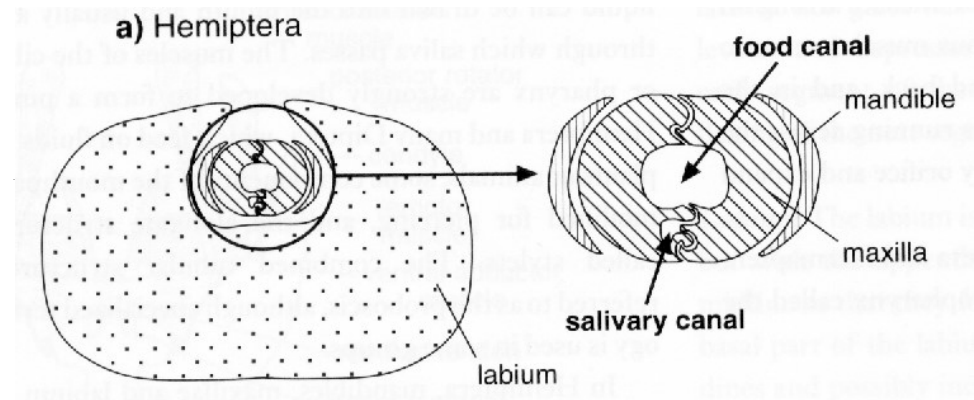
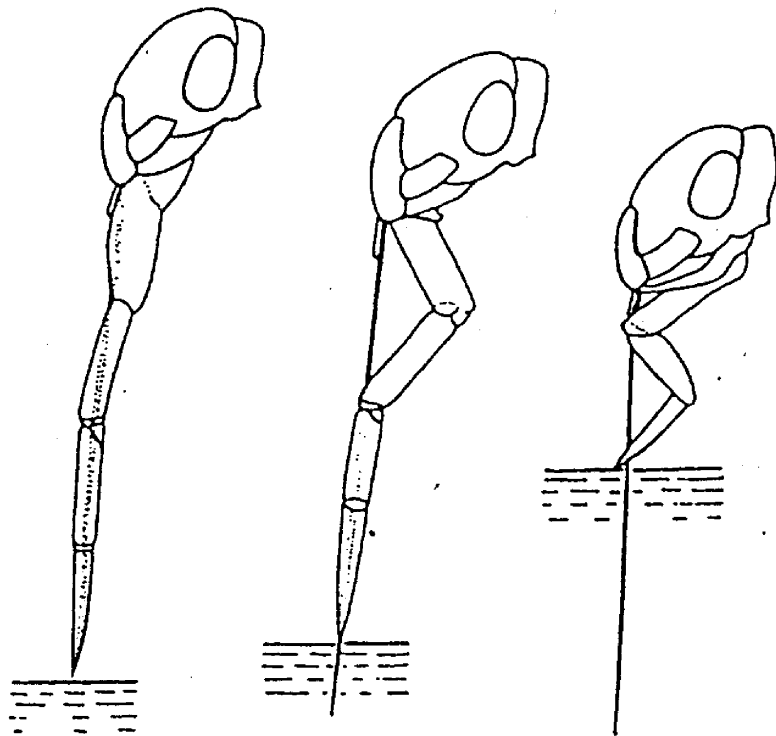
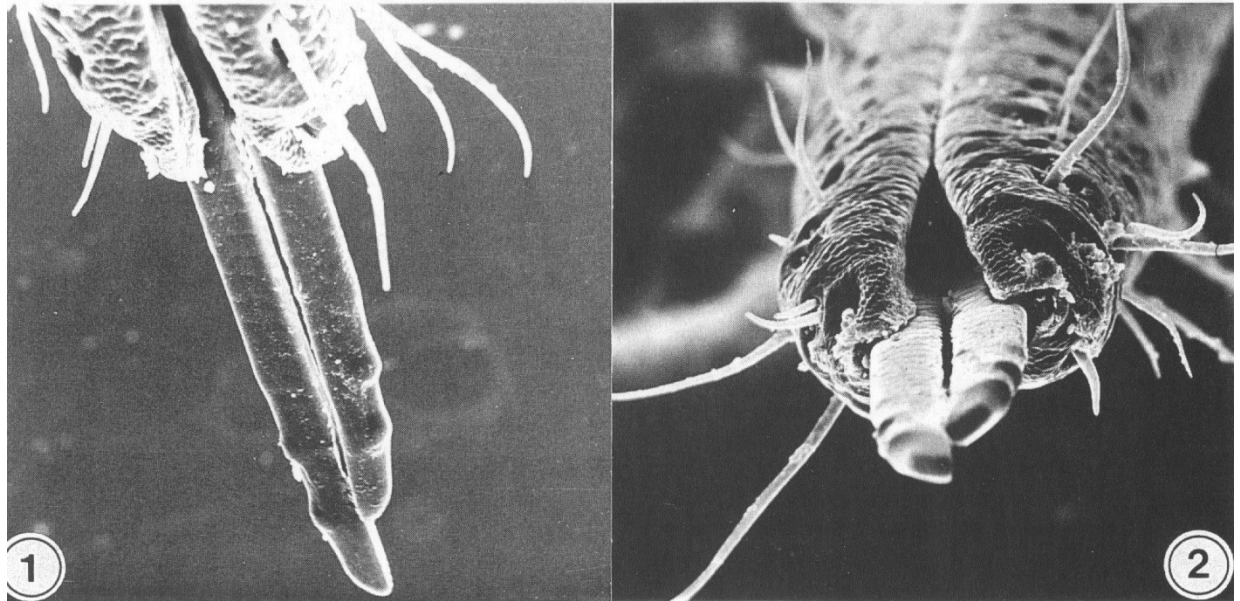

Bodavě-savé ústní ústrojí (Hemiptera)

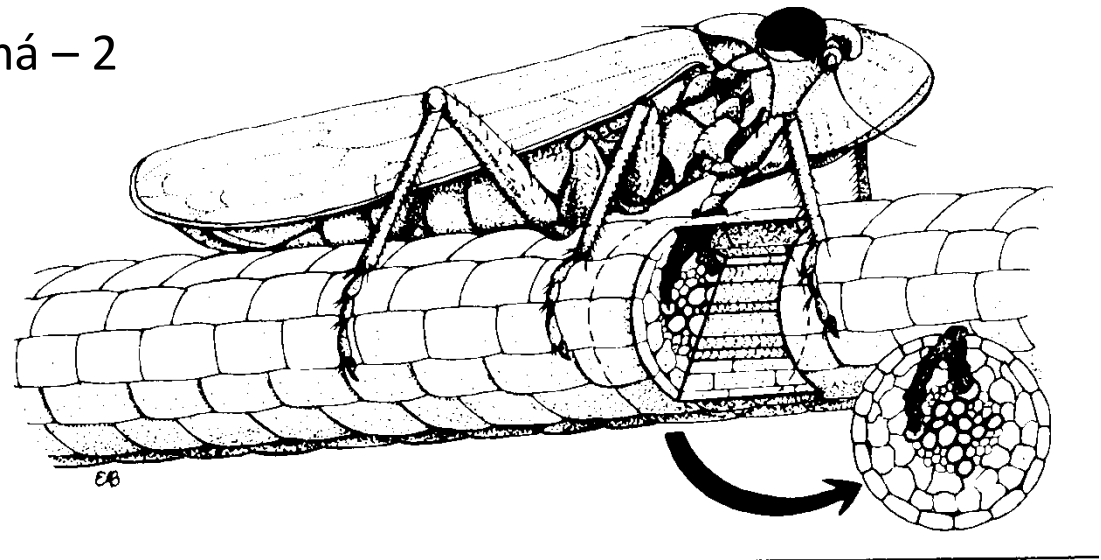
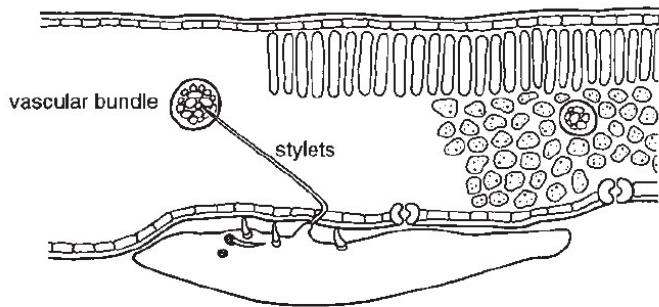
- 2 páry styletů (mandibuly, lacinie maxil) uložené v trubicovitém prodlouženém labiu
- oba kanálky v laciních
- úplná redukce palp

Funkce bodavě- savého ú.ú. Hemiptera

- nasávání mízy (xylém) z cévních svazků
– většina skupin Hemiptera:
Sternorrhyncha a Auchenorrhyncha –
mohutné svaly cibariální a
pharyngeální pumpy (potrava má – 2
MPa)

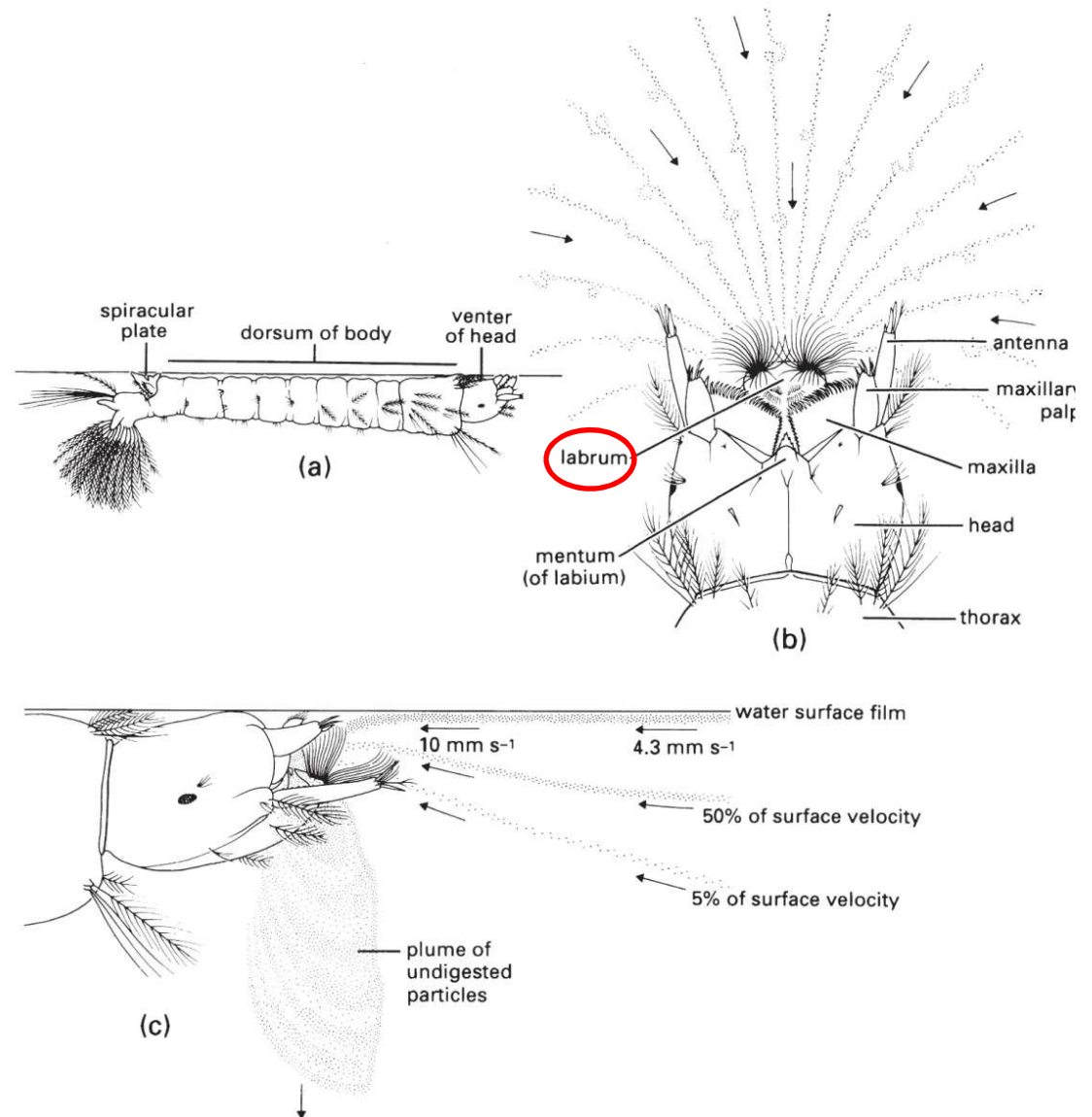

- nasávání šťávy z phloému – skupiny Hemiptera: mšice, svítilky – nízká viskozita tekutiny pod vysokým tlakem ($< 1\text{Mpa}$) – pasivné nasávání bez potřeby silných svalových kontrakcí

Filtrační ústní ústrojí (vodní hmyz)

- např. komáři (Diptera: Culicidae) – brvy (sety) na labru tvoří víry přihánějící částičky potravy z hladiny k ústnímu ústrojí, brvy na mandibulách a maxillách je zachytávají a transportují do ústní dutiny

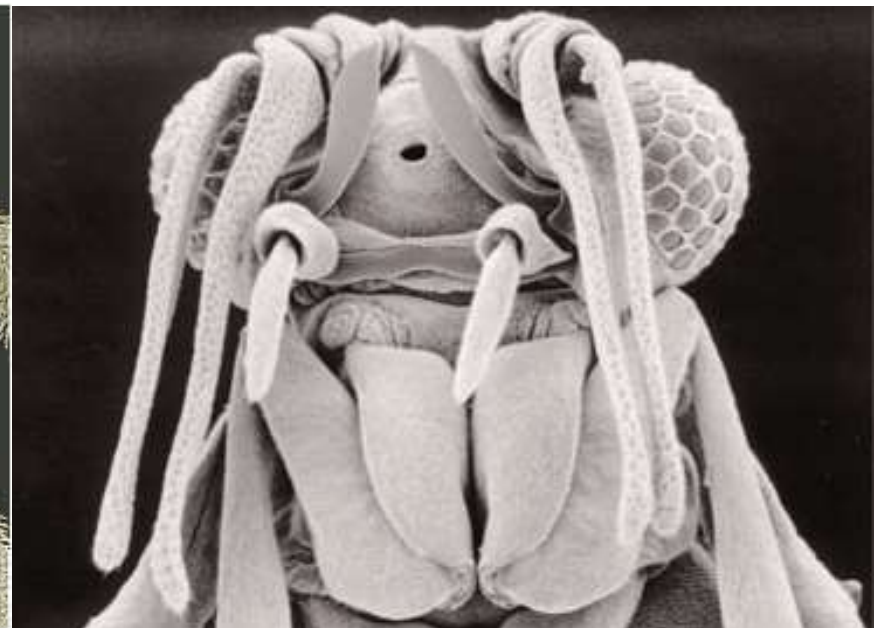
Redukce ústního ústrojí

- dospělci jepic (Ephemeroptera), samců řasníků (Strepsiptera) a červců (Hemiptera: Coccoomorpha), některých Diptera a Lepidoptera,
- souvisí krátkou délkou života
- např. Strepsiptera: ztráta lacinií a pyskových makadel, redukce čelistních makadel na 1-2 články, úzká kuželovitá kusadla), absence tentoria

Hemiptera: Coccoomorpha, samec

Strepsiptera: samec

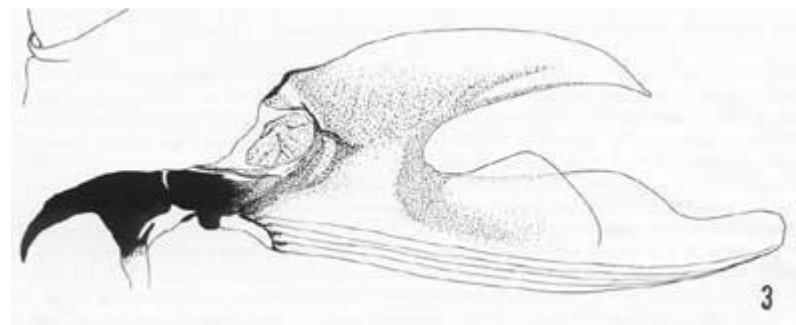
Redukce ústního ústrojí

- poměrně častá u larev holometabolního hmyzu žijících endoparaziticky nebo v tekutých substrátech a u sociálních druhů
- redukce hlavové schránky u Diptera: eucefalní, hemicefalní a acefalní larvy (zachován pouze cephalopharyngeální skelet)

hemicefalní larva: Tipulidae

Apis mellifera

acefalní larva: Cyclorhapha, cephalopharyngeální skelet